

Swindregt Were

Heerjansdam

Hendrik-Ido-Ambacht

Zwijndrecht

UITGAVE VAN:
HISTORISCH GENOOTSCHAP HENDRIK-IDO-AMBACHT EN
HISTORISCHE VERENIGING ZWIJNDRECHT

Jaargang 34 nr. 2, november 2020

Inhoud

Van de redactie	4
Fragmente uit de geschiedenis van de Christelijke Harmonievereniging Het Geklank des Konings Kees van der Leer	5
De opgraving van de Ambachtsezoom Roosje de Leeuwe	27
Lootjesdag was een hoogtijdag met dieptepunten: van de loten in vischkom tot vechtpartijen met klompen Willem Schneider	36
De Spaanse griep in Ambacht Riny Benschop	44
Colofon	47

Foto linksoven:

Het Geklank des Konings, staande met nieuwe uniformen en vaandels aan de voorzijde van De Morgenstond, waar wekelijks werd gerepeteerd. Op de achtergrond de 'Nieuwe huizen' aan de Rotterdamseweg. V.l.n.r. staande 1e rij: C. van Nugteren, onbekend, G. Los, Ch. Vogel, M. v.d. Leer, J.H.S. Vogel, P. Los, A. v.d. Linden (dirigent), K. Euser, D. van Antwerpen, D. van Loon, T. van Nugteren, K. Verhoeven; 2e rij: B. den Hoed, M. Stam, D. Euser, onbekend, C. Los, L. van Wuyckhuijse, J. v.d. Bom, A. Los, W. Valk; 3e rij: T. Stolk, G. van Nugteren, W. de Jong, C. Euser, J. den Boer, F. Romein, E. Valk, A. Vliegthart, P. Stoop; 4e rij: K. Bakker, Van Driel, P. Mels, M. den Hartog, B. Tuk, A. van Die, L. Zoutewelle, J. Valk, A. v.d. Stel, J. Mels. Foto, 1948. Collectie Het Geklank des Konings.

Foto linksonder:

Het Geklank des Konings, aangevuld met enkele leden van het tambourcorps 'Jong Holland', behoorde tot de 30 muziekcorpsen die mochten concineren op het Haagse Malieveld ter opluistering van het 50-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina en het 700-jarig bestaan van Den Haag, beide in 1948. Hier staat Het Geklank opgesteld op het Malieveld. Zittend v.l.n.r.: een van de gebroeders Los, voorzitter Maarten van der Leer, onbekend, Leen van Wuyckhuijse, dirigent Aart van der Linden en Heini Vogel. Links achter: Klaas Bakker. Verder 34 andere muzikanten van Het Geklank. De leden van Jong Holland dragen een wit overhemd. Foto, 1948. Collectie Het Geklank des Konings.

Foto omslag:

Het Geklank des Konings in actie tijdens Koninginnedag in de jaren zestig. Op de achtergrond de LTS aan de Burgemeester Jansenlaan. Nog net te zien, is de toren van de (inmiddels verdwenen) Koningskerk. Collectie Museum De Vergulde Swaen.

Van de redactie

Daar is 'ie weer! Voor u ligt de gloednieuwe editie van Swindregt Were. Hoewel de wereld nog steeds op zijn kop staat en het voor ons als redactie in deze tijd moeilijk is met elkaar te communiceren, hebben we het weer voor elkaar gekregen een mooie en goedgevulde editie samen te stellen. Ook bij ons is het 'digitaal vergaderen' de oplossing gebleken. En het resultaat mag er zijn!

In het eerste artikel neemt Kees van der Leer u mee naar de wereld van het Zwijndrechtse verenigingsleven. 'Het Geklank des Konings', een van Zwijndrechts vele harmonieverenigingen, bestaat dit jaar een eeuw. Dat is natuurlijk alle reden voor een feestje! Het artikel beschrijft een aantal hoogtepunten, vooral uit de beginjaren, van deze muziekvereniging. Bijzonder aan dit verhaal is, dat de auteur, als zoon van de voormalige voorzitter, ook een persoonlijke binding met de vereniging heeft. Een combinatie van historische feiten, herinneringen en een aantal prachtige foto's maken dit artikel een genot om te lezen.

Het tweede artikel omvat eveneens een zeer interessant onderwerp. In 2017 werd in het gebied tussen de A16 en de Ambachtsezoom archeologisch onderzoek verricht. Tot verrassing van velen kwamen daar zeer interessante resultaten uit. Daarnaast werden er vele bodemvondsten gedaan. Zo heb ik zelf tot mijn knieën in de modder gestaan om een achthonderd jaar oude waterput, gemaakt van tonnen, te kunnen aanschouwen. Niet alleen bijzonder dat deze resultaten nu door Roosje de Leeuwe, die als archeologe hoofdverantwoordelijke was, in dit blad worden gepubliceerd, ook is het van een enorm belang om zo de vroegste geschiedenis van de Zwijndrechtse Waard in kaart te kunnen brengen.

In het derde artikel schrijft Willem Schneider over een gebeurtenis, die voor veel mensen onbekend in de oren zal klinken. 'Lootjesdag' was een eeuw geleden een bepalende dag in het leven van vele jongens in deze streek. Die was zelfs zo belangrijk dat het uitgroeide tot een 'feestdag'. Voor sommigen was het dé dag van het jaar, voor anderen een doorn in het oog. De auteur neemt u mee naar allerlei gebeurtenissen die plaatsvonden rond dit fenomeen.

We eindigen met een artikel over de Spaanse Griep in Hendrik-Ido-Ambacht van de hand van Riny Benschop. Vooral in deze tijden, lijkt het zinvol te kijken naar hoe men in vroegere periodes omging met uitbraken van verschrikkelijke ziekten. De ziekte liet zich ook in deze regio gelden met honderden besmettingen en tientallen doden.

Wij wensen u veel leesplezier!

Namens de redactie,
Maurice de Jongh

Fragmenten uit de geschiedenis van de Christelijke Harmonievereniging Het Geklank des Konings

Kees van der Leer

Tweede pinksterdag anno 2020 bracht weer een van die ongekend warme dagen, die langzamerhand traditie lijken te worden in deze 21e eeuw. Voor mij steevast een uitnodiging om een plekje te zoeken in het Noordpark aan de rivier de Noord. Liefst dichtbij het nog steeds aanwezige zandstrandje, waar ik als kind vaak speelde en met bewondering keek naar die buurtjongens, die zoveel durf hadden dat ze naar de overkant zwommen. Dat was best gevaarlijk, want de rivier werd druk bevaren.

Het huidige strandje aan de oostkant van het Noordpark, op dezelfde plek als 70 jaar geleden.
Foto auteur, 2020.

Een enkele keer zag ik dat een van die jongens zich zelfs vastklampte aan de zijkant van zo'n schuit en zich zo liet meeslepen. Dat was uiteraard nog gevaarlijker en werd door de schipper niet op prijs gesteld. Dat ik vaak in het Noordpark kwam, had een simpele verklaring. De tuinderij van mijn vader met de tuinderswoning Ravestein waar ik opgroeide, lag binnendijks, slechts een vijftal minuten lopen van dit park. Dichtbij het strandje lagen ook de sportvelden, waar ik nog een blauwe maandag bij Albatros heb gekorfbald.

Historie en muziek in het Noordpark

Reeds als kind vroeg ik mij af hoe oud de Noord-

polder was waarin in de jaren '30 van de vorige eeuw het Noordpark werd aangelegd. Ik had al wel een sterk vermoeden dat de polder en het park waren genoemd naar de rivier de Noord die erlangs stroomde. En dat die Noordpolder een buitenpolder was, dus aan de buitenkant van de eigenlijke ringdijk uit 1332 lag, wist ook iedereen. Maar pas veel later ontdekte ik dat deze buitenpolder was ontstaan zo'n 100 jaar nadat die ringdijk was aangelegd. In een oud boek¹ las ik dat op 17 november 1435 de graaf van Holland aan Floris van Kijfhoek het recht verleende om 'alle noorden en uiterlanden' van Zwijndrecht, gelegen langs de rivier, te bedijken en aan te sluiten op de bestaande ringdijk. Ik begreep toen ook dat noorden, evenals uiterlanden, buitendijkse gebieden zijn en dat wellicht de Noordpolder vooral hieraan zijn naam heeft te danken. Deze te bedijken noorden strekten zich uit vanaf de Nachtmere, een weiland bij de haven van Heerjansdam, tot aan de kleine Waaldam ofwel de Oostendam toe.² Floris en zijn medebedijkers mochten vervol-

Een stukje van de dijk van de Zwijndrechtse Waard. Tegenover Huize Van de Wal met het torentje ligt de buitendijkse Noordpolder met rechtsboven de stadsgalg van Dordt. Rechts van zoutketen en de Oostkeeshaven. Kaart Jan Potter, 1584. Collectie Nationaal Archief

gens de tienden heffen, onder andere op het koren en het raapzaad dat zou worden geoogst in deze aldus ontstane buitenpolders, alsmede van de lammeren die hier zouden worden geboren.³ Erg vruchtbaar schijnt de grond niet geweest te zijn. In latere eeuwen werden deze polders vooral gebruikt als weidegrond, als zellingen⁴ voor steenfabrieken, alsmede voor scheepswerven, scheepssloperijen en andere bedrijven.

Dat het Noordpark in mijn herinnering staat gegrift, heeft echter nog een geheel andere reden. Vroeger speelde hier namelijk regelmatig de Christelijke Harmonievereniging Het Geklank des Konings, meestal op bijzondere dagen, met sport en spel, muziek en veel feestgedruis. Maar wanneer dat precies was, is mij ontschoten.

Repeteren in De Morgenstond

Maar ook op een andere manier heeft het Geklank des Konings een onuitwisbare rol gespeeld in mijn vroege kinderjaren. Voor mij is dit inmiddels al zo'n 70 jaar geleden en terwijl ik dit opschrijf, besef ik dat deze jaren in Zwijndrecht inmiddels ook al historie zijn geworden. Het zal omstreeks 1950 zijn geweest dat mijn vader, Maarten van der Leer, mij regelmatig meenam naar De Morgenstond, een bijzonder gebouwtje aan de Rotterdamseweg, waar hij met zijn muzikmakers repeteerde met genoemd harmonieorkest.

Maarten van der Leer, rechts, met links zijn broer Leen als 'tuindersknechten' bij tuinder Stoop, die met pet tussen hen in staat. Geheel links hun vader Leendert met rechts zijn dochters Bep, Cor, To en vooraan Alie. Foto, circa 1930. Collectie familie Van der Leer.

Mijn vader kwam uit een groot muzikaal gezin dat aan de Lindelaan woonde. Hijzelf speelde klarinet, zijn broer Leen dwarsfluit, broer Jo orgel, evenals zijn zussen Cor, Stijn, Stien en Alie. Zus Bep speelde piano en To viool. Zoals in zoveel gereformeerde gezinnen werd er op de zondagen gemusiceerd en gezamenlijk gezongen bij het harmonium, voornamelijk psalmen en gezangen. Toch was mijn vader de enige uit het gezin die lid werd van Het Geklank, zoals de muziekvereniging meestal werd genoemd. Dat gebeurde in 1930, dus toen hij 16 jaar oud was en Het Geklank 10 jaar bestond. Hij werd een zeer

Zilveren speldje van de Nederlandse Federatie Christelijke Muziekverenigingen, wegens trouw lidmaatschap van Het Geklank, in 1965 uitgereikt aan Maarten van der Leer. Collectie familie Van der Leer.

toegewijd lid, die geen enkele repetitieavond wilde overslaan. Het Geklank ging altijd voor, zelfs boven een verjaardag of een ander familiefeest. Toch heeft hij volgens een familieverhaal één keer een repetitie gemist, juist op de avond dat er een foto werd gemaakt in De Morgenstond. Ik herinner mij De Morgenstond als een bijzonder gebouw met in roeden verdeelde ramen. Het dak leek op dat van een boerderij met een afgeschuind wolfseind. Maar het mooiste vond ik de boogvormige entree die in

De in 1919 gebouwde Morgenstond. Foto, circa 1920. Particuliere collectie.

de gevel iets naar voren stak. In De Morgenstond huisde overdag de gereformeerde kleuterschool, schuin tegenover de eveneens gereformeerde Bethelkerk. Maar op de woensdagavonden repeteerde hier dus Het Geklank in een grote rechthoekige ruimte met in mijn herinnering hoge kale wanden. De leden zaten achter houten lessenaars, op klapstoeltjes, keurig in enkele boogvormige rijen voor de dirigent, die op een kleine verhoging stond. Als klarinettist zat mijn vader tamelijk vooraan. Omdat de kale wanden weinig afleiding boden, probeerde ik soms de instrumenten die werden bespeeld te herkennen. Mijn vader had mij wel eens verteld dat je in een harmonieorkest houtblaasinstrumenten had, zoals de klarinet die hijzelf

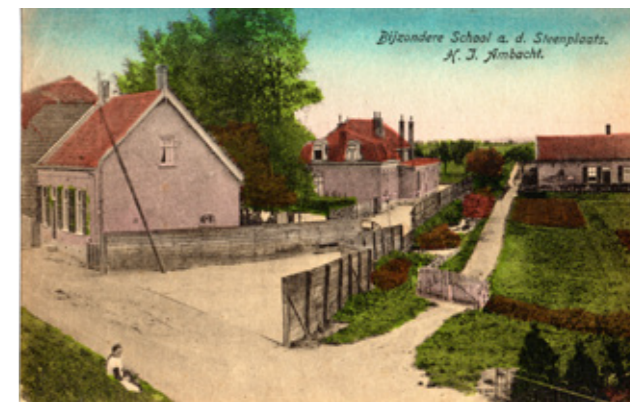

Een wekelijkse repetitieavond van Het Geklank in De Morgenstond onder leiding van dirigent Aart van der Linden. Geheel links Martien Stam, uiterst rechts Wim Valk met naast hem Gerrit van Nugteren. In het midden Leen van Wuyckhuysse met rechts achter hem Chiel Vogel. Links achteraan Klaas Bakker. Foto, halverwege vorige eeuw. Collectie Het Geklank des Konings.

bespeelde, de dwarsfluit, hobo, fagot en saxofoon. Daarnaast waren er koperblaasinstrumenten waaronder de trompet, hoorn, trombone en tuba. Tenslotte had je nog de slagwerkinstrumenten: de grote trom, de kleine trom en de bekkens. Al snel herkende ik de meeste instrumenten wel en met bewondering keek ik altijd naar de muzikanten die met hun grote hoorn en tuba ergens achteraan zaten. En ik probeerde te voorspellen wanneer de trommen, die bij de achterwand stonden, geroerd zouden worden en wanneer de bekkens tegen elkaar zouden worden geslagen.

Koninginnedag en concoursen met haring

In 1936 was mijn vader penningmeester bij Het Geklank geworden. Toen hij deze taak zo'n vijftien jaar had vervuld, werd hij in 1951 tot voorzitter gekozen, een functie die hij eveneens vijftien jaar, tot aan zijn overlijden in 1966, zou vervullen. Het leidde ertoe dat hij vaak voor Het Geklank op pad moest en ik mocht dan mee. Hij bezocht vaak medebestuurders en leden. Zo leerde ik namen kennen waarvan die van Chiel Vogel, Klaas Bakker, Leen van Wuyckhuysse, Pleun van Dalen, Gerrit van Nugteren, Martien Stam, Bas den Hoed, Wim Valk en Janus Mels mij het meest zijn bijgebleven. Spannend was het ook als hij op pad ging om nieuwe instrumenten te bestellen. In de muziekwinkel vergaapte ik mij dan aan wat er allemaal te koop was in dit wereldje. Het Geklank nam ook stevast deel aan jaarlijkse festiviteiten, zoals de aubade op Koninginnedag. De schoolkinderen liepen dan vanuit hun school naar het gemeentehuis met Het Geklank voorop. Dat ik daar tot mijn grote verdriet nooit aan heb kunnen deelnemen, kwam omdat ik niet in Zwijndrecht maar in H.I. Ambacht op de lagere school zat. Dat schooltje van meester Hoogeweg stond aan de Onderdijkse Rijweg tussen Hooftwijk en de boomgaard van Speelman in. Ook wij keken ieder jaar uit naar Koninginnedag. Weken vooraf oefenden wij vaderlandse liederen als: Waar de blanke top der duinen, Wij willen Holland houwen, 't Is plicht dat iedere jongen en uiteraard het Wilhelmus. Als de grote dag was aangebroken, waren wij al helemaal in feeststemming, niet in de laatste plaats omdat de Oranjevereniging voor elk

De 'school met de bijbel' aan de Onderdijkse Rijweg te H.I. Ambacht. Ansichtkaart, circa 1930. Collectie auteur.

schoolkind een grote zak met snoep had klaargezet vol kleurige nougat, suikergoed en schuimpjes. Voor het gezonde tegenwicht en vanwege deze bijzondere dag zat er ook nog een oranje sinaasappel in, maar om begrijpelijke redenen is dat snoep mij het langst bijgebleven. En zo liepen wij in een lange rij kinderen vanaf de school de stoep op over de dijk naar het Ambachtse Gemeentehuis. Daar op het plein stonden ook de kinderen van de andere scholen, alsmede Ido's Fanfare, om onze samenzang in goede banen te leiden. De enige smet op mijn feestvreugde was dat hier niet Het Geklank van mijn vader stond, maar een ander orkest. Als troost mocht ik soms met mijn vader mee naar een muziekconcoers, een soort wedstrijd waarbij het orkest werd beoordeeld op muzikaliteit en soms ook op hoe er werd 'gemarcheerd'. Ik herinner mij hoe we begin jaren '50 met het hele muziekkorps in een grote bus naar Scheveningen gingen, naar het Kurhaus. Van dat concoers en van Scheveningen herinner ik mij niet zoveel meer. Van de terugtocht in dezelfde bus echter des te meer. Die verliep in een uitgelaten stemming. Het Geklank had een mooie prijs behaald en de organisatie had diverse vaatjes haring meegegeven. Nooit geweten of dit bij de prijs hoorde of gewoon een beloning was voor het meedoen. Een jaar later mocht ik mee naar een concoers in Broek op Langedijk. We hebben toen ook even naar de veiling van deze plaats gekeken, waar ik met verbazing zag hoe de groenten, anders dan in Zwijndrecht, met schepen de veilinghal in werden gevaren.

Taptoe in Delft en Zwijndrecht

De militaire taptoe Delft was zo'n evenement dat traditiegetrouw door mijn vader en andere leden van Het Geklank werd bezocht en dat ook op mij diepe indruk maakte. Nachtelijk Delft met zijn grachten en geheimzinnig aangelichte gevels en torens was al een belevenis op zich. Spannend was het zoeklicht dat langzaam langs de donkere, bijna 108 meter hoge toren van de Nieuwe Kerk omhoog kroop en bij iedere trans een trompettist onthulde die op datzelfde moment een korte melodie blies. Toen het zoeklicht aangekomen was bij de hoogste torentrans, direct onder de spits, gebeurde er iets spectaculairs. Ineens liet een aantal militairen zich

tot ontzetting van de toeschouwers van die bovenste trans vallen. Gelukkig bleken ze allemaal goed gezeurd aan een touw te zitten zodat ze onder luid applaus veilig konden 'abseilen'. In ieder geval deden mijn vader en zijn muziekmakers in Delft voldoende inspiratie op om in 1955 een eigen taptoe in Zwijndrecht te organiseren. Van die taptoe weet ik mij vooral te herinneren, dat mijn vader als voorzitter van Het Geklank op de radio was om iets over het toen 35-jarige Geklank en deze taptoe te vertellen. In het archief van Het Geklank is een opname bewaard gebleven. De stem van mijn vader is ook nog te horen op een oud bandrecorderbandje met een registratie van het 50-jarig huwelijksfeest van mijn grootouders Bax in De Schoof te H.I. Ambacht, in september 1964. Daar kwam ook Het Geklank een serenade brengen en hield mijn vader een toespraak waarin hij het gouden bruidspaar mocht feliciteren. Sowieso drukte Het Geklank een niet weg te denken, maar niet onplezierig, stempel op ons gezin aan de Onderdijkse Rijweg. De zondag, nadat mijn vader jarig was geweest, kwamen de bestuursleden van Het Geklank met hun echtgenotes op visite, evenzogoed als mijn vader en moeder ook bij elk van deze bestuursleden steeds op verjaardagsvisite gingen. Ik herinner mij ook dat dirigent Peet van Bruggen, die ver weg woonde, zo

Dirigent Peet van Bruggen. Foto, circa 1950. Collectie Het Geklank des Konings.

nu en dan bij ons op Ravestein op bezoek kwam en dan ook vaak bleef eten. Tijdens de evangelisatiebijeenkomsten op zondagavonden rond de muziektent op het Oranjeplein werden wij geacht ook aanwezig te zijn. Want daar speelde Het Geklank, dat tevens de samenzang begeleidde. En als er geld ingezameld moest worden voor nieuwe instrumenten of nieuwe uniformen, dan gingen mijn zussen

Hervormd Centrum Meerdervoort. Ansichtkaart, circa 1950. Particuliere collectie.

Een glas van Het Geklank ten behoeve van nieuwe uniformen of instrumenten. Collectie familie Van der Leer.

overal langs de deur om Geklank-glazen en -lepeltjes te verkopen. Donateursavonden, die vaak in Hervormd Centrum Meerdervoort werden gehouden, werden door ons eveneens bijgewoond, waarbij mijn vader als voorzitter de programmaonderdelen aan elkaar praatte.

Kerstmacht in de Bethelkerk

Voor mij en voor velen met mij was het hoogtepunt van het jaar toch wel de Kerstmacht dienst in de Bethelkerk, waarin Het Geklank een belangrijke rol vervulde. Uiteraard was mijn vader de gehele dag in touw en had ik het genoegen 's middags mee te mogen naar een lege Bethelkerk, die ik alleen maar kende van de zondagsdiensten vol met kerkgangers. Ik weet nog goed hoe een plichtsgetrouwe koster Van Pelt mij altijd nauwgezet in de gaten hield. Blijkbaar had hij slechte ervaringen met kinderen die de fraaie, dikke koorden tussen de houten afzetpalen voor de verhoging rond de preekstoel misbruikten als een fijne schommel. Bijzondere zondagen braken voor mij aan toen het orgel in de

Oude Hervormde Kerk van Zwijndrecht moest worden gerestaureerd. Dat betekende natuurlijk een probleem voor de zondags samenzang. Het Geklank bood een prima oplossing door gedurende deze zondagen dat het orgel niet kon worden gebruikt de samenzang te begeleiden. Ik mocht mee en zo zag ik voor het eerst deze historisch belangwekkende kerk van binnen. Het gewelfde houten plafond en de glas-in-loodramen maakten grote indruk. Het heeft mij later geïnspireerd om de oude geschiedenis van deze kerk nog eens na te gaan. Het heeft mij altijd verbaasd dat zo weinig mensen weten dat deze Oude Kerk een geloftekerk is, een kerkje dat in 1343 ontstond omdat de krijgshaftige graaf Willem IV tijdens zijn bedevaartstocht in Palestina een belofte had gedaan een kerkje te zullen stichten. Kort nadat Willem IV bij Stavoren was gesneuveld, deed zijn zuster Margaretha van Henegouwen in juni 1346 een handvest uitgaan waarin zij herinnerde aan de belofte van haar broer en bepaalde dat dit kerkje moest worden gebouwd in Zwijndrecht, in Schobbe-landsambacht, bij het veer naar Dordrecht.⁵

De Oude Kerk van Zwijndrecht. Ansichtkaart, 1912. Collectie auteur.

Een molen, een watertoren en een keetshaven

Bij de gedachte aan Dordrecht besloot ik mijn mooie plekje bij het zandstrandje in het Noordpark te verlaten om langs de rivier iets meer westwaarts te lopen. Vanwege het fraaie uitzicht op de rivierzijde van Dordt heb ik dit altijd een van de mooiste wandelingen gevonden die je in Zwijndrecht kunt maken. Via de houten brug over het oude Balkengat liep ik langs twee kastanjabomen die de plaats aangeven waar, tot aan de afbraak halverwege vorige

De oude watertoren van Zwijndrecht met daarachter de molen Welgelegen. Ansichtkaart, circa 1930. Collectie auteur.

eeuw, de oude molen Welgelegen heeft gestaan. De Hermitage, de buitenplaats waar Welgelegen bij hoorde, was al veel eerder verdwenen.⁶ De wandeling leidt naar de Zwijndrechtse watertoren, die heel lang een van de nog ongeschonden monumenten van Zwijndrecht is geweest. Inderdaad, ‘is geweest’, want sinds kort is er een en ander aan dit monument veranderd. Toegegeven, de glazen torenkamer, die onder het nieuwe puntdak is aangebracht oogt smaakvol en doet weinig afbreuk aan het geheel. Maar waarom dat karakteristieke houten daktoerentje plaats moest maken voor muisgrijze sprieten, heeft nog niemand mij duidelijk kunnen maken. Het bewijst alweer de juistheid van de uitspraak van Lucebert: ‘Alles van waarde is weerloos’. Tot mijn vreugde zag ik overigens dat het torentje, dat met zijn groene veelkantig puntdak nog volledig intact was, een plek had gekregen in een hoek tussen de watertoren en de Oostkeetshaven, die vroeger naar de oostelijke zoutketen leidde.⁷

De watertoren met het nieuwe dak, gezien vanaf de Oostkeetshaven. Links in de hoek het oude torentje met het groene puntdak. Foto auteur, 2020.

Het prille begin van de 100-jarige

Hoewel ik graag mijn gedachten liet afdwalen naar een verleden, ging het nu toch vooral om herinneringen aan recentere jaren. Eigenlijk wilde ik wel eens weten wat archiefstukken zoals oude krantenberichten en notulen konden vertellen over het ontstaan en de eerste jaren van Het Geklank. Daarbij ging het mij niet om een compleet verhaal, maar eerder om fragmenten en hoogtepunten uit de rijke historie van het nu 100-jarige Geklank. Met name was ik benieuwd of er een plek was aan te wijzen die de bakermat vormde van het orkest. Enkele jaren geleden was tot mijn ontzetting De Morgenstond afgebroken en daarmee mijn oude tastbare herinnering. Ik was benieuwd of er nog andere gebouwen waren die met de historie van Het Geklank verbonden waren en wellicht nog wél bestonden. Dus zette ik mij weer op een bankje aan de rivier om de dikke map te raadplegen die ik had meegenomen met allerlei oude krantenberichten en aantekeningen uit notulen.⁸ De map voerde mij terug naar het oprichtingsjaar 1920 en naar de gereformeerde leefwereld waarin uiteindelijk de harmonievereniging zou ontstaan. Zwijndrecht was toen nog overwegend een tuindersdorp met opkomende industrie langs de dijk. Kerkelijke regels en gewoontes drukten een duidelijke stempel op het dagelijkse leven. Zondags veelal twee keer naar de kerk en voor de jongelui was er daarnaast ook nog de gereformeerde jeugdvereniging voor gezelligheid, maar vooral ook om na de kerkdienst onderling te discussiëren over allerlei onderwerpen. Soms was ook de plaatselijke predikant bij zo’n bijeenkomst aanwezig. In 1920 was dit dominee J.E. Vonkenberg, die op 1 augustus 1910 van Barendrecht naar Zwijndrecht was gekomen.

Dominee J.E. Vonkenberg. Foto, 1913. Collectie auteur.

Als voorzitter van de landelijke ‘Bond voor Jongelingsverenigingen’ had hij extra aandacht voor jongeren.⁹ Het verhaal gaat dat dominee Vonkenberg tijdens een van de wekelijkse bijeenkomsten van een van de Zwijndrechtse jongelingsverenigingen¹⁰ in de Bethelkerk, het idee opperde om een muziekvereniging op te richten. Die suggestie werd door de jongeren, die weinig vertier hadden, met enthousiasme ontvangen en verder uitgewerkt.

Volgens een notitie in het archief van Het Geklank werd op 28 mei 1920 de vereniging opgericht ‘op initiatief van de heren S. Bakker, T. Baan en J.H.S. Vogel [...] daardoor aangevoerd door ds. Vonkenberg en een 20-tal leden.’ Vermoedelijk bevond zich onder hen ook ‘een groepje zeer jeugdige muzikanten dat’, volgens een andere bron, ‘voorzien van wat oude instrumenten regelmatig de straat opging’.¹¹ Een bestuur was snel geformeerd, bestaande uit de heren A. Vogelesang (voorzitter), A. van Namen (penningmeester), M. Los (2de penningmeester), J.H.S. Vogel (secretaris) en C.M. Verhoeven (algemeen adjunct). Als dirigent werd benoemd de 25-jarige heer Aart van der Linden uit Rijsoort, die hiervoor een salaris van f 20,- per maand ontving. Dit bleek een uitstekende keuze. Van der Linden zou 34 jaar dirigent blijven en al snel Het Geklank op een hoog muzikaal peil brengen, gezien de vele prijzen die op muziekconcoursen werden behaald. De wekelijkse contributie van f 0,25 die de leden betaalden, was niet toereikend om alle uitgaven voor dirigent, instrumenten en uniformen te betalen. Gelukkig werd in de persoon van de kapitaalkrachtige heer Haring¹² al snel een ‘beschermheer’ gevonden, die royaal met financiële middelen bijspong en voor bijzondere avonden ook zijn feestzaal De Harmonie gratis ter beschikking stelde. Toen er aldus voldoende financiële middelen waren, kon er voor f 1.500,- instrumenten worden gekocht bij muziekhandel Kessels in Tilburg. Uniformen en petten volgden al snel. Als dank bracht Het Geklank de heer Haring op diens verjaardag steeds een welluidende serenade, wat veelal werd beloond met een nieuw instrument. Over de naam voor de nieuwe harmonievereniging werden de leden het al snel eens. Dominee Vonkenberg wees op een tekst uit het bijbelboek Numeri 23 vers 21, waar over aartsvader Jacob geschreven

staat: ‘De HEERE zijn God is met hem, en het Geklank des konings is bij hem.’ En zo werd de naam ‘Christelijke Harmonievereniging Het Geklank des Konings’.

Bij de oprichting van Het Geklank bestond 70% van de leden uit tuinders, tuinderszonen of tuindersknechten. Die werkten minstens 10 uur per dag, vaak zelfs langer, van ’s morgens 5 tot ’s avonds 8 uur. Maar wekelijks werd er met veel enthousiasme gerepeteerd, ook al hadden sommigen geen tijd om zich voor de repetitie om te kleden en kwamen ze ‘direct uit het land op hun klompen met de bonken klei er nog aan!’¹³ Aanvankelijk werd met elkaar hard geoefend in groentekassen en schuren, of in groepjes thuis. Daardoor kon in september 1920 met het eerste samenspel worden begonnen in een officiële repetitieruimte. Hiertoe diende aanvankelijk een ruimte in de christelijke school op de hoek van de Kerkstraat en de Damsteeg; later werd dit een ruimte in de eerdergenoemde kleuterschool De Morgenstond aan de Rotterdamseweg.¹⁴

De Bethelkerk te Zwijndrecht, afgebeeld op een kaart ter gelegenheid van een bondsdag van de ‘Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen’, waarvan Vonkenberg voorzitter was. Bovenaan staat de tekst: ‘Zwijndrecht – De kerk waarin onze Bondsvoorzitter elken Zondag het Woord Gods verkondigt’. Ansichtkaart, 1919. Collectie auteur.

Luchtfoto van het oude centrum van Zwijndrecht in 1926. Linksboven de Oude Kerk [1] met daaronder de Kerkstratsschool [2]. Rechts de Bethelkerk [3]. Uitsnede foto in Zwijndrecht van boven bekeken (2005).

Eerste jaarvergadering

Op 26 april 1921 werd de eerste jaarvergadering van Het Geklank gehouden. Secretaris J. H. S. Vogel maakte hiervan het volgende verslag:

‘De vergadering werd geopend door te zingen Ps. 150 : 2, begeleid door de muziek. De voorzitter vriend A. Vogelesang ging voor in gebed en heette daarna alle gasten hartelijk welkom, en in het bijzonder onze beschermheer den Weled. Heer Haring. Hierna volgt het jaarverslag van Secretaris en Penningmeester. De Penningmeester de Heer A. van Namen was op dat oogenblik echt de man voor de penningen, in zijn verslag liet hij op duidelijke wijze uitkomen hoe het met de kas onzer ver. gesteld was, en wist het op politieke wijze zoover te brengen, dat hij alle gasten op wekte mede te werken om zoo spoedig mogelijk twee saxofoons voor onze vereniging aan te kopen. De collecte die daarvoor gehouden werd bracht ruim 42 gulden op.

Voordrachten, samenspraken en muziek in een tableau verhoogden het genot van den avond, zoodat ongemerkt de klok haar twaalf slagen deed hooren, en nog ons hele programma niet afgewerkt was. De voornaamste stukjes werden dus nog gedaan,

waarna gezongen werd Ps. 81 : 1 en de voorzitter met dankzegging eindigde.

Te ongeveer 1 uur ging elk voldaan naar huis tevreden over het welgeslaagde avondje.’

Jaarverslag over het eerste verenigingsjaar

Het tijdens de eerste jaarvergadering door de secretaris in bloemrijke bewoordingen voorgelezen jaarverslag bleef eveneens bewaard. Enkele fragmenten:

‘Geachte vergadering,

[...] Eindelijk gebeurde het: Het was in de maand April van het jaar 1920 toen enkelen onzer tegenwoordige leden de hoofden bij elkander staken, om tot oprichting van een Chr. Muziekcorps te geraken. Schuchter zetten zij evenwel de schreden op dien weg. Allereerst achten zij het wenschelijk iemand aan het hoofd te stellen die op alle moeilijkheden die het oprichten van zulk een vereniging met zich brengt, berekend was. Hiervoor was niemand beter geschikt dan onze vriend S. Bakker, die dan ook moedig de zaak flink aanpakte. Weldra werd een vergadering belegd, waarop alle vrienden die iets mochten gevoelen voor muziek werden uit-

genodigd. De bijval op dien avond bewerkte dat diezelfde avond de vereniging tot stand kwam.

Daar ik thans genaderd ben aan ons eigenlijke jaarverslag, zoo zal ik van die voorgeschiedenis afstappen om nog enkele gebeurtenissen van het verlopen jaar naar vooren te brengen.

Op die eerste vergadering werden allerlei punten aangaande de muziek besproken, doch de hoofdzaak was de financiële kwestie. Hoe moesten we zo'n grote som van wel 1.500 gulden bij elkander krijgen. Weldra werd een comité gevormd, of liever gezegd alle leden vormden het comité, dat in verschillende wijken van onze gemeente bij de burgers aanklopten om giften in te zamelen. Nu er kan gezegd worden, dat gevers en inners zich beiden kranig hielden. Zelden werd ergens tevergeefs aangeklopt. Toch kwamen we lang niet aan de som die we noodig hadden om instrumenten te koopen, tot dat we in den Weledele Heer Haring de man vonden die ons hiertoe ruimschoots in staat stelde. Onze voorzitter heeft dan ook niet te veel gezegd als hij verklaart dat onze vereniging hem de meeste dank verschuldigd is, ik sluit mij dan ook van harte aan, bij de wensch en bede zoo even door de voorzitter voor den Heer Haring en echtgenoot uitgesproken.

Een goede directeur werd inmiddels gevonden in den Heer A. van der Linden uit Rijsoord.

De instrumenten werden dus besteld en wij moesten nog enkele weken wachten eer we met de repetities een aanvang konden maken. Toch gebeurde er in die paar weken iets bijzonders. Onze vereniging stond nog altijd onder leiding van het voorlopig bestuur, er werd nu overgegaan tot het kiezen van een vast bestuur. Dat vriend S. Bakker geen voorzitter kon worden doordat hij geen lid van de ver. blijven kon is ons reeds verteld, en hoewel wij hem nu op onze vergaderingen missen, is het toch voor ons een troost te weten dat hij als Erelid in gedachten met onze vereniging meeleeft.

Aldus werd besloten te benoemen tot voorzitter A. Vogelesang, tot secr. J. H. S. Vogel, tot penningmeester A. van Namen, 2e penningmeester M. Los en tot algemeen adjunct C. M. Verhoeven. Nadat deze zaken waren afgehandeld zagen wij verlangend uit naar de komst van de instrumenten, welke dan ook al spoedig verschenen. Ieder deed zijn keuze, maar het mooiste van alles was dat niemand er

eenig goed geluid uit kon krijgen, uitgezonderd één die al reeds met de muziek bekend was. Onder de goede leiding van onze directeur werd dit spoedig beter, want onze eerste repetities waren een grote ergernis, voor hen die verplicht waren deze aan te hooren, daar het mooiste wat we ten gehore konden brengen, veel geleck op het balken van een ezel, of het krassen van een uil. Door de grote volharding van den directeur en trouwe opkomst der leden, konden we in September reeds aan ons eerste samenspel beginnen, en nog geen half jaar later konden we onze geachte beschermheer reeds een serenade brengen ter eere van zijn geboortedag, waaraan door alle leden met graagte werd voldaan, allen gevoelende onze verplichte dankbaarheid tegenover genoemde heer.

Toch kwamen we nog voor enkele moeilijkheden te staan, daar om verschillende redenen, enkele leden zoowel van het bestuur als van de vereeniging, hun ontslag moesten nemen. Zo kwam dan in de plaats van het bestuurslid C. M. Verhoeven, H. van Pelt, en in de plaats van M. Los, A. v.d. Boom. Als verblijdend nieuws kan ik nog medede-

Het eerste vaandel, in 1922 geschonken door het echtpaar Vogelesang. Collectie Museum De Vergulde Swaen.

len dat 5 februari onze vereniging Koninklijk werd goedgekeurd, en dat wij ons met het oog op de Chr. Muziek, als lid van de Bond van Chr. Muziek verenigingen hebben opgegeven. Hiermede meen ik de belangrijkste feiten te hebben opgenoemd, en daar de vergadering het met mij eens zal zijn, dat een verslag al gauw te lang is, wil ik nu eindigen met den wensch: Dat spoedig onze Harmonie, al is ze nu nog wel wat klein, vermeederen zal in ledenaantal, en Zwijndrecht sch glorie moge zijn!

Was getekend door:

De Voorzitter Andr. Vogezang

De Secretaris J. H. S. Vogel

In 1922 kreeg Het Geklank een onmisbaar attribuut: 'een eigen gemaakt vaandel, aangeboden door het echtpaar Vogezang'.

Eerste krantenberichten

Vanaf het prille begin wist Het Geklank het nieuws te halen. Zo vermeldde het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* op 26 augustus 1921 over de komende Koninginnedag, de viering van de verjaardag van Wilhelmina op 31 augustus: 'Zwijndrecht 25 augustus. Gisteravond omstreeks 8 uur was een bestuursvergadering uitgeschreven door de Oranjevereniging Zwijndrecht in het Hotel *Het Witte Paard*. [...] Voorts is besloten dat het avondconcert is toegewezen aan het ruim een jaar opgerichte Harmoniegezelschap *Het Geklank des Konings* des avonds van 8-10 uur, hetwelk zich ook bereid verklaard heeft om des morgens de spelen te begeleiden. Hoewel de vereniging nog zoo betrekkelijk kort bestaat, heeft zij reeds een zeer goeden naam verworven. Tevens werd medegedeeld dat de muziektent niet zoals voorheen op het Veerplein, doch nu op het Oranjeplein zal geplaatst worden.'

De eerste donateursavond haalde eveneens het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde*. Deze berichtte op 7 februari 1922: 'Donderdagavond is door de Christelijke Harmonie-Vereeniging *Het Geklank des Konings* haar eerste uitvoering gegeven uitsluitend voor haar donateurs, in het gebouw *De Harmonie*, dat zich voor deze gelegenheid bijzonder leende. Omstreeks half acht was de zaal goed gevuld en na psalm 98 vers 3 gezongen te hebben sprak de voorzitter, de heer J. Vogezang een kort welkomst-

Luchtfoto van het toenmalige Meerdervoort aan de westkant van Zwijndrecht in 1926. Aan de rivier, rechts van de spoorbrug, ligt het terrein met het

woord [...]. Ook de dames die zich voor het Saxophonefonds verdienstelijk hadden gemaakt werd dank gebracht, benevens hun die door giften de vereeniging in staat hadden gesteld twee saxophones aan te kunnen kopen. Hierna ging men over tot de afwerking van het programma. [...] Als heel mooi willen we even aanstippen De Bondsmarsch (König), Potpourri over Christelijke liederen (F. J. Sweinsberg) en verder Au Pas Joyeux (Marsch) van A. Merzdorf. Een en ander werd afgewisseld door voordrachten en samenspraken, waar van de Knuppelveensche Burgerwacht bijzonder den lachlust van het publiek opwekte. Het applaus was onbedaarlijk.

Na eene korte pauze werd aan de verdere afwerking van het programma begonnen. Toen er een pantonime aan de beurt was werd plotseling alles in het duister gezet, tot verbazing van een ieder. Bij een nader onderzoek bleek dat er kortsluiting was. Met kaarsen moest men zich even behelpen, doch na een kwartier was dit euvel gelukkig hersteld [...]. De overige stukken en voordrachten slaagden heel goed. Ook willen we hiervan

gebouw *De Harmonie* waar *Het Geklank* in de beginjaren diverse uitvoeringen heeft verzorgd. Uitsnede foto in *Zwijndrecht van boven bekeken* (2005)

La petite Duchesse (Overture van F. Riccius) en La Reconnaissance (Fantasie van B. J. Benoodt) noemen. Het applaus van het publiek bewees zulks voldoende. Alles bij elkaar genomen mag men het een geslaagden avond noemen en nadat door den voorzitter nog een woord van dank werd gebracht aan den beschermheer, den heer P. Haring alhier en ook aan den directeur A. van der Linden, werd met dankzegging gesloten en omstreeks 12 uur ging ieder na een genotvollen avond welvoldaan huiswaarts.' Het eerdergenoemde *Nieuwsblad* beschreef in een afzonderlijk artikel in dezelfde editie dat het gebouw *De Harmonie* eigendom was van de heer Haring en enkele weken eerder, in januari 1922, feestelijk was geopend met een toneelwedstrijd door de Zwijndrechtse Burgerwacht. Bij deze opening had *Het Geklank* ook reeds enkele nummers ten gehore gebracht. Daarbij was het nuttige verenigd met het aangename: een collecte voor *Het Geklank* op deze feestavond van de Burgerwacht had f 36,90 opgebracht. Het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* gaf op 7 februari 1922 een mooie beschrijving van het interieur: 'Een flinke ruime zaal, geheel betimmerd

met hoog gewelf en een podium, dat ruimte biedt voor gezelschappen, gescheiden door een zwaar schuif gordijn. Zoo nodig kan de zaal nog aanmerkelijk vergroot worden. [...] De verlichting is uitmuntend en een flinke kachel kan de zaal voldoende verwarmen. Men mag wel zeggen, dat Zwijndrecht een flink en goed ingericht vergaderlokaal rijk is geworden.'

Een uit de hand gelopen grap

In het Zwijndrechtse tuindersleven mocht men graag met elkaar een grap uithalen. Dergelijke 'practical jokes' werden veelal wel gewaardeerd. Maar één grap ging zo ver dat deze de landelijke kranten haalde en zelfs, met enige vertraging, Nederlands-Indië bereikte. Dat gebeurde begin 1922 en ook *Het Geklank* was erbij betrokken. Aldus bracht *Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië* op 15 april 1922 het volgende bericht onder de kop 'De comedie van een ridderorde': 'De heer G. Los Gzn. van de tuinderij en kwekerij Nimmerdor¹⁵ te Zwijndrecht had 17 Febr. jl. zijn zilveren huwelijksfeest gevierd en tevens het feit herdacht, dat hij zich voor 25 jaren als kweker had gevestigd. Den volgenden dag kwam het Chr. Harmoniegezelschap *Het geklank des konings* [...] dat er nogal eens op uittrekt om een serenade te brengen, ook bij den Heer Los voor den deur. Nadat het corps was opgesteld, en bruidegom en bruid waren uitgenoodigd buiten te komen en zij zich hadden geplaatst onder den schoonen groenen met klimop begroeienden muur, speelde de muziekvereniging de zegenbede uit psalm 134 [dat 's Heeren zegen op U daal], waarna de edelachtbare Heer P. Doorn, burgemeester der gemeente [...] naar voren trad en het echtpaar met zijn voorrecht feliciteerde. Dit was voor hen een ware eer, vooral omdat dit geschiedde door den burgemeester persoonlijk. Verder had het H.M. de Koningin behaagd de thans jubileerenden Los te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Daarop las de burgemeester de oorkonde voor en hechtte de ridderorde op den borst van den jubilaris. De speech werd dan voortgezet. Nogmaals werd gewezen op het verhevene van de onderscheiding, de muziek speelde het Wilhelmus, enz. enz.

Zichtbaar bewogen dankte de jubilaris voor hetgeen hij in deze zoo gedenkwaardige ogenblikken onderonden had [...]. Edoch, de vreugde is van korten duur geweest. De ridderorde is gebleken geen echte ridderorde te zijn. De edelachtbare Heer P. Doorn en de Heer G. Los zijn de dupe geworden van een grappenmaker. Ongeveer anderhalve week na het feest ontving het raadslid Stolk den volgenden brief: Het Loo, 27 Febr. 1922. Kon. Huis Afdeeling Ridderorden.

Den Edelachtbaren Heer J. Stolk Azn. Zwijndrecht. Edelachtbare Heer.

Namens Harer Majesteits Hofnar, speciaal belast met de afdeeling Ridderorden heb ik de eer te uwer kennis te brengen, dat de aan den verdienstelijken Heer G. Los Gzn. gezonden ridderorde, abusievelijk te vroeg gezonden is. Het lag in onze hooge bedoeling genoemden heer te ridderen, bij gelegenheid van zijn vijftigjarigen tuinbouw jubileum. Door de bekende vlugheid mijner ambtenaren werd echter deze orde vijftientig jaar te vroeg verzonden. [...] Uiteraard kwam de kwestie uitvoerig in de gemeenteraad ter sprake. Er werd informatie ingewonnen in Den Haag waar men niets wist van een ridderorde voor de heer Los. Overigens vond het nieuwsblad het niet zo verwonderlijk dat de heer Los, en velen met hem, niet echt verbaasd waren over de ridderorde. De heer Los vierde immers een huwelijksfeest, was 25 jaar een verdienstelijk kweker en had zich volgens de krant voor de Zwijndrechtse gemeenschap ook uit anderen hoofde verdienstelijk gemaakt. Zo was hij '40 jaar lid van de Christelijke Jongelingen-vereeniging en van het Nederlandsch Jongensverbond, alsmede lid en secretaris der commissie tot wering van het schoolverzuim.' En dat Het Geklank een serenade bracht was ook begrijpelijk. Los was donateur van deze harmonievereeniging en twee van zijn zoons speelden bij Het Geklank. Het nieuwsblad meldde tot slot: 'Woensdagmorgen zijn de medaille en oorkonde aan den inspecteur van politie afgedragen die de zaak thans in onderzoek heeft. [...] Het geval is voor den Heer Los een tegenvaller geweest. Niet zozeer om de ridderorde als wel om het feit, dat hij, die met iedereen omging, meende geen vijanden te hebben, alleen maar vrienden. Terwijl hij nu tot de

ontdekking kwam, dat hij wel vijanden had, *en nog wel zeer laffe ook*, zeide de Heer Los.' Er kwam tenslotte een rechtszaak van, die uiteindelijk met een reprimande afliep. Zaadhandelaar en 'concurrent' Jos Reijers bleek de bedenker van de grap, samen met zijn boekhouder Hannes Kooiman en bedrijfsleider Andries van Dalen.¹⁶ G. Los Gzn. bleef zich ondanks deze uit de hand gelopen grap inzetten voor de Zwijndrechtse gemeenschap en publiceerde in 1930 zijn befaamde boek *Zwijndrecht en zijn geschiedenis*.

G. Los Gzn. in zijn werkkamer op Nimmerdor. Foto in het door hem geschreven boek *Zwijndrecht en zijn geschiedenis* (1930). Collectie auteur.

Concoursen en andere muzikale optredens

Al vroeg kwam Het Geklank regelmatig in het nieuws met diverse activiteiten. Vrijwel elk jaar zijn er diverse voorbeelden te vinden. Hieruit een bescheiden keuze uit de jaren tot halverwege 1945 om een indruk te geven van de veelsoortige gebeurtenissen, festiviteiten en andere bijeenkomsten waar het muziekgezelschap in de eerste 25 jaren van zijn bestaan aan meedeed. Zo berichtte *De Standaard* van 26 juli 1922: 'Zwijndrecht. Begunstigd door schoon weder hield de Bondsring *Zwijndrecht en Omstreken* van Jongelingsvereen. op Gereform. Grondslag Zaterdagmiddag haar meeting op het weiland van de heer C. Timmer te Groote Lindt. De meeting was zeer druk door belangstellenden bezocht [...]. Nadat de vergadering door den voorzitter met gebed geopend was, werd Psalm 119 : 5 gezongen, begeleidt door het Fanfarekorps *Het Geklank des Konings* [...]. Twee dagen later stond in de *Haagsche Courant* een bericht over het

Op het muziekconcoers in Ridderkerk in 1928 won *Het Geklank* de 1e prijs. De trotse winnaars poseren in het Donkse Bos. Foto, 1928. Collectie *Het Geklank des Konings*

Een lauwerkrans, in de jaren '20 gewonnen op een muziekconcoers. Ook deze prijs werd trots gehangen aan het vaandel van *Het Geklank*. Collectie Museum *De Vergulde Swaen*

eerste concoers waaraan het nog jonge Geklank meedeed. Dat was in Naaldwijk en het was gelijk raak: een eerste prijs: 'Naaldwijk. De bond van Christelijke harmonie- en fanfareverenigingen hield Donderdag den jaarlijkschen wedstrijd [...]. Ds. K. K. Troost opende den dag, waarna Ps. 150 en de bondsmarsch door de gezamenlijke vereenigingen gespeeld werden. [...] De uitslagen waren: [...] 4e afd. harmonie: Het Geklank des Konings, Zwijndrecht, te pr. 153 p[unten]. [...] Er zouden nog vele concoers volgen, onder andere in Schiedam, Maassluis, Ridderkerk, Monster, IJsselmonde, Hillegersberg, Bergen op Zoom, Pijnacker en Oud-Beijerland.¹⁷ Verder bleek uit de lijst dat mijn geheugen klopte: in 1953 werd deelgenomen aan de

wedstrijd in het Kurhaus te Scheveningen, in 1954 in Broek op Langedijk. Later volgden onder andere Hilversum, Sassenheim, de Rivierahal in Rotterdam alsmede Zaandam.

Ook voor andere gebeurtenissen reisden de muzikanten vaak naar elders, soms met minder gebruikelijke vervoersmiddelen. Zo staat in het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* van 8 augustus 1922 te lezen dat de Federatie van Burgerwachten *Barendrecht en omstreken* op 29 juli van dit jaar haar landdag te 's Gravendeel organiseerde waarbij ook Het Geklank des Konings medewerking verleende. 'Even drie uur kwamen drie motorbooten uit de richting Dordrecht en 's Gravendeel aan; de eerste met de Burgerwacht uit H.I. Ambacht, de tweede met de turnvereeniging O. en O. en het Pijperkorps Jong Holland en de derde met de muziekvereeniging Het Geklank des Konings en enkele leden van de Zwijndrechtse Burgerwacht.' P. Haaring, bescherm-

De Zwijndrechtse schietvereniging, begin vorige eeuw. Zittend, tweede van links, met hoed en geweer, de heer Haring, beschermheer van *Het Geklank*. Particuliere collectie.

heer van Het Geklank, was als bestuurslid van de Federatie van Burgerwachten ook aanwezig: 'Opge- wacht door twee leden van het fed. Bestuur, de heeren G. van der Sluis uit 's Gravendeel en P. Haaring uit Zwijndrecht [...] werd aan het veer een stoet als volgt samengesteld. Voorop de heer v.d. Sluis, Jong Holland met banier, Het Geklank des Konings met vaandel, de heeren Haaring en Dekker uit Zwijndrecht, de turnvereeniging O. en O. met vaandel [...] en tenslotte Ido's Burgerwacht met vaandel.' Er werd die dag veel gemarcheerd en veel gemusiceerd.

Optocht met de Zwijndrechtse schooljeugd achter Het Geklank op weg naar het Oranjefeest. Foto, augustus 1922. Collectie Het Geklank des Konings.

Uit de krantenberichten blijkt dat Het Geklank vrijwel vanaf het begin ook de Koninginnedagen heeft opgeluisterd. Zo berichtte het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* op 8 september 1922 betreffende het Oranjefeest op Koninginnedag, allereerst over de Zwijndrechtse schooljeugd die in feestkledij in optocht door Zwijndrecht trok, naar het Raadhuis op het Veerplein waar vaderlandse liederen werden gezongen. Daarna waren er diverse wedstrijden. ‘Den geheelen middag werden de feesten opgeluisterd door de muziekverenigingen Het Geklank des Konings en J.O.Z. alhier. [...] Te acht uur begonnen de concerten gegeven door Howards Fanfare op het Oranjeplein, Het Geklank des Konings in den tuin van den heer Haaring [...]’

Het jaar daarop was Het Geklank aanwezig op wederom een landdag van eerdergenoemde Federatie van Burgerwachten op een weiland van de heer D.H. Nugteren aan de Langeweg bij Zwijndrecht.

Op 30 juli 1924 werd een muziekconcours in Zwijndrecht gehouden op het terrein van B. de Koning aan dezelfde Langeweg. Het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* schreef hierover op 5 augustus 1924 het volgende: ‘Te omstreeks half tien uur werd een stoet opgesteld op het terrein van den heer P. Haring alhier. Begeleid door drie muziekkorpsen werden de leden van de jury naar het terrein [van B. de Koning] gebracht. [...] De voorzitter heette alle verenigingen welkom en wenschte allen een flink succes waarna Ds. Rolloos gelegenheid kreeg tot

het houden van een openingsrede.’ Voor Het Geklank werd het inderdaad ‘een flink succes’: In de 2e afdeling werd een 1e prijs behaald met 322 punten.

Familiegebeurtenissen, muziekavonden en publieke evenementen

Dat Het Geklank ook regelmatig bij familiegebeurtenissen acte de présence gaf, bleek reeds bij de grap met Los. Kort daarna marcheerde het muziekkorps volgens het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* van 19 augustus 1924 wederom door het dorp: ‘Door het muziekgezelschap *Het Geklank des Konings* werd een serenade gebracht aan het echtpaar V. aan het Slagveld alhier, ter eere van hun veertigjarige echtvereniging. Na deze serenade werd een muzikale wandeling door ons dorp gemaakt, wat een reusachtige menigte op de been bracht, welke het korps volgde.’ In de loop der jaren zouden nog veel van dergelijke serenades volgen.

Mars door Zwijndrecht met vaandel en trom voorop. Rechts dirigent Aart van der Linden. Foto, 1924. Collectie Het Geklank des Konings.

De vele muziekavonden van Het Geklank, vaak in de Harmonie, werden altijd drukbezocht, boden een gevarieerd programma en werden uitvoerig beschreven door de dagbladen. Zo meldde het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* op 6 januari 1925: ‘Een dezer dagen heeft het muziekgezelschap *Het Geklank des Konings* in de zaal *De Harmonie* aan de Ringdijk, een uitvoering gegeven die men uitstekend geslaagd kan noemen. De zaal was [...] zoo vol, dat de paden met banken en stoelen moesten worden bezet. [...] Met een geestdriftig applaus werden alle nummers

Het Geklank poserend met het vaandel in gebouw De Harmonie aan de Ringdijk. V.l.n.r.: 1e rij (onderaan zittend): J. van Leeuwen, L. van Wuyckhuysen, A. Vogelezang, J.H.S. Vogel, dirigent A. v.d. Linden, beschermheer P. Haring, C. Bakker, G. Los, onbekend, D. Baan; 2e rij: L. Bezemer, Brui, T. Baan, B. den Hoed, P. Bezemer, J. Zoutewelle, P. van Dalen, H. van Pelt, W. Valk, P. Vogelezang, Van Noort, (vaandel), D. Baan, W. van Dalen; 3e rij: C. Vliet, onbekend, Verzaal, P. Mels, L. Zoutewelle, D. van Dalen; bovenste rij: C. Los, C. van Pelt, C. van Die. Foto, 1925. Collectie Het Geklank des Konings.

begroet. Mej. M. Rolloos [...] vervulde een schoone rol door haar zang en pianonummers [...]. Voorts werden een tweetal tableaux opgevoerd waarvan de een Psalm 150 en het andere Oudejaarsavond voorstelde. Beide waren zeer indrukwekkend. Tussen de verschillende nummers door zong men verschillende Kerstliederen [...].’ Tijdens zo’n uitvoering in december 1928 werd volgens het *Nieuwsblad* zelfs ‘een microfoon in de zaal van de Harmonie geplaatst, welke in verbinding stond met de kerktelefoon en werden de zieken in onze gemeente die daarbij aangesloten waren in de gelegenheid gesteld de geheele voorstelling aan te horen.’

Een belangrijke dag voor het toen nog agrarische Zwijndrecht was 16 september 1926, de dag waarop het nieuwe veilingterrein werd geopend. Uiteraard zorgde Het Geklank voor een even feestelijke als muzikale noot. *De Maasbode* van 17 september 1926: ‘Men meldt ons uit Zwijndrecht. Onder groote belangstelling had gisterenmiddag alhier de opening plaats van het nieuwe gebouwencomplex

van de Groenten- en Fruitveiling Zwijndrecht en omstreken, gelegen aan de Bruinelaan. In de rijk met bloemen, vlaggen en wimpels versierde groote kistenloods heette de voorzitter der vereniging, de heer L. Los Jr., de aanwezigen welkom en memoreerde wat de vereniging sinds 1903, het jaar harer oprichting, had meegemaakt. [...] Nadat de eerewijn was rondgediend en de muziekver. Het Geklank des Konings eenige nummertjes had uitgevoerd, [...]’ voerden nog diverse anderen het woord namens diverse organisaties op het gebied van handel, land- en tuinbouw.

Een gedenkwaardige dag werd 1 december 1930. Volgens de *Haagsche Courant* van deze dag was des avonds tussen 8.30 en 9.30 uur Het Geklank te horen op de radio. De N.C.R.V. verzorgde toen een uitzending van ‘de Herdenkingsavond ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van de Kring van Burgerwachten *De Oude Maas* uit Zwijndrecht’ waar Het Geklank onder leiding van A. van der Linden zes nummers ten gehore bracht.

In de jaren '30 speelde *Het Geklank* zo nu en dan voor de N.C.R.V. radio. Op deze foto maakt deze muziekvereniging een 'propagandamars' door Dordrecht voor een van deze uitzendingen. Foto, 1935. Collectie *Het Geklank des Konings*.

Soms werd bij bijzondere gelegenheden ook wel samengespeeld met andere muziekkorpsen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in augustus 1931. Zo beschreef het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* op 4 augustus 1931 hoe door de plaatselijke muziekverenigingen, te weten Harmoniegezelschap Jurgens' Oliefabrieken Zwijndrecht, *Het Geklank des Konings*, Meerdervoorts Harmonie en Steun in den Strijd, 'in combinatie' een serenade werd gebracht aan Zwijndrechts burgemeester Jansen en zijn echtgenote, ter gelegenheid van hun 25-jarig huwelijksfeest: 'Hoewel de serenade eerst half tien zou plaats hebben stroomden reeds vroeg in den avond tal van mensen naar de Burgemeester de Bruïnelaan, hoek Rotterdamsche weg. De in den vooravond ten huize van den burgemeester gehouden receptie werd zeer druk bezocht. [...] De ontvangkamer alwaar receptie werd gehouden was als het ware in een bloementoonstelling herschapen. [...] Na afloop der receptie arriveerden bovengenoemde muziekverenigingen voorafgegaan door haar vaandels. Het korps, dat pl.m. 125 muzikanten telde, stelde zich op voor het woonhuis, en speelde een vroolijke marsch. Inmiddels verscheen de burgemeester met zijn echtgenote en kinderen op het bordes en namen aldaar dankbaar deze ovatie in ontvangst. [...].'

Noordpark met sportvelden en naastgelegen zwembad

In de jaren '30 van de vorige eeuw werden in de Noordpolder aan de oostkant van Zwijndrecht het Noordpark met sportvelden alsmede een zwembad naast de watertoren aangelegd, gedeeltelijk met de

inzet van werklozen. Van de opening van 'de zweminrichting' gaf het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* op 1 september 1931 een uitgebreid verslag: 'Zwijndrecht. Zaterdagmiddag jl. had in onze gemeente de officiële opening en overdracht aan de Ver. tot Expl. van bad- en zweminrichting, alhier, plaats van de zweminrichting. [...] Omstreeks 3 uur nam de Edelachtbare Heer J. A. J. Jansen, burgemeester dezer gemeente, het woord. Het deed spreker groot genoeg bij dit heerlijke zomerweer de zweminrichting te kunnen openen. [...] Burgemeester Jansen ging de geschiedenis na van het tot standkomen dezer zweminrichting. Hij haalde daarbij aan een adres [verzoekschrift] van de burgerij geteekend door ruim 1000 ingezetenen hetwelk in 1925 bij het gemeentebestuur werd ingezonden waarin het verlangen kenbaar gemaakt werd in onze gemeente een zweminrichting te stichten. [...] Bij de ontgravingswerken konden werkloze tewerk worden gesteld, zoodat hierdoor werkverschaffing plaats had.' Na vele andere sprekers 'werden de verschillende demonstraties in oogenschouw genomen. Vooral het nummer waterpolo trok de aandacht. De muziekvereniging *Het Geklank des Konings*

Schoolkinderen maakten dankbaar gebruik van het Zwijndrechtse zwembad naast het Noordpark. Foto, circa 1950. Collectie auteur.

alhier verleende haar medewerking en kweet zich keurig van haar taak. Gedurende de wedstrijden werden de genodigden port en limonade aangeboden. [...] In deze jaren van malaise en grote werkloosheid werd Koninginnedag bescheiden gevierd. Zo vermeldde het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* op 4 september 1931 hoe de Zwijndrechtse schoolkinde-

ren zich [op 31 augustus] voor het Oranjefeest om 10 uur op het Oranjeplein hadden verzameld waar intussen *Het Geklank* had plaatsgenomen in de muziektent. 'De ruim 2200 kinderstemmen zongen de gespeelde liederen flink mee.' Nadat de kinderen door de burgemeester waren toegesproken 'werd de stoet opgesteld voor het maken van een wandeling door onze gemeente voorafgegaan door voornoemd muziekgezelschap. Na afloop dezer wandeling werden de kinderen op de scholen onthaald.'

Jubileum Kerkstraatschool en 12½ jaar Geklank

In de daaropvolgende maand was het weer feest. De Kerkstraatschool, waar *Het Geklank* in deze jaren repeteerde, bestond 50 jaar en dat werd gevierd. *De Standaard* berichtte hierover op 8 september 1931: 'De oud-voorzitter der Vereen. Voor Chr. Onderwijs en Chr. Opvoeding Ds. J. E. Vonkenberg [inmiddels predikant te Huizen] trad in de versierde Ger. [Bethel]kerk 's avonds op om de feestrede te houden. [...] Den volgenden dag was op alle vier scholen der vereeniging feest en werden de leerlingen royaal getrakteerd. [...] 's Namiddags 1 uur verzamelden zich ruim 600 kinderen op het groote plein der Julianaschool. Daar werd met begeleiding van het fanfarekorps *Het Geklank des Konings* het feestlied gezongen bestaande uit 7 coupletten [...].' Op 12 januari 1932 berichtte het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde*: Op het eind van dit jaar is het 12½ jaar geleden dat men kwam tot de oprichting

Onder leiding van *Het Geklank* zingen 600 schoolkinderen een feestlied op het plein voor de Julianaschool. Foto, 9 september 1931. Collectie *Het Geklank des Konings*.

De muziektent op het Oranjeplein. Ansichtkaart, 1932. Particuliere collectie.

van de Christelijke Harmonievereeniging *Het Geklank des Konings* in deze gemeente. Bedoeld muziekgezelschap zou bij het herdenken van dit feit gaarne in het bezit zijn van een nieuw vaandel, ter vervanging van het oude, waaraan de tand des tijds zichtbaar heeft geknaagd. Om dit doel te bereiken zal een bazar worden georganiseerd waaraan vele dames hun medewerking al hebben toegezegd.'

Al snel kon het nieuwe vaandel goed worden gebruikt. Zo meldde het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* op 9 augustus 1932: 'Ter gelegenheid van den verjaardag van H.M. de Koningin-Moeder gaf de Christelijke Harmonievereeniging *Het Geklank des Konings* alhier een concert in de muziektent op het Oranjeplein. Als attractie was aan dit concert verbonden de uitreiking van den behaalden prijs op het jl. in de gemeente Hillegersberg gehouden muziekconcoors, alwaar bedoelde vereeniging een eerste prijs behaalde in de afdeling uitmuntendheid. Met een toepasselijk woord werd deze prijs, bestaande uit een groote zilveren lauwerkrans, door den heer J. Reijers, loco-burgemeester dezer gemeente aan het vaandel gehecht [...].' Uit hetzelfde jaar 1932 is een mooie foto bewaard gebleven waarop is te zien hoe *Het Geklank* vanuit het repetitielokaal in de Kerkstraatschool aan de Damsteeg met het nieuwe vaandel naar het Noordpark marcheerde om daar de opening van het park luister bij te zetten. Uit krantenberichten blijkt dat het Noordpark en de erbij behorende sportvelden vanaf de jaren '30 een belangrijke rol gingen vervullen bij manifestaties, feestdagen en bijzondere bijeenkomsten.

Ter gelegenheid van het 12½-jarig bestaan poseert Het Geklank met het nieuwe vaandel op de binnenplaats van De Morgenstond. 1e rij (zittend): Arie Los, Jan v.d. Berg, Leen van Wingerden, Gerard Los, Heini Vogel, Aart v.d. Linden (dirigent), A. Vogelezang, Leen van Wuyckhuyse, Maarten v.d. Leer, Kees v.d. Herik, Jan Stolk, Henk van Pelt; 2e rij: Wim van Dalen, Toon Stolk, Wim Valk, Gerrit van Nugteren, Janus Gerritsen, broer Jan v.d. Berg, Gerrit Hordijk, Henk van Breugel, L. Roodbergen, Arie Vliegthart, Janus Tempelaar, Bas den Hoed; 3e rij: Piet Vogelezang, Janus Mels, Maarten den Hartog, Jaap van Wingerden, Piet Mels, Pleun van Dalen, Arie van Dalen, Jan Valk, onbekend, Herman Rozendaal, Roel Ardon; 4e rij: Daan van Houwelingen, Bram van Die, Kees van Pelt, Klaas Bakker, Jan Los. Foto, november 1932. Collectie Het Geklank des Konings.

Het Geklank vertrekt met het nieuwe vaandel (links) vanuit de Damsteeg naast de Kerkstraatschool naar de opening van het Noordpark. Foto, 1932. Collectie Het Geklank des Konings.

Jubileum Boerenleenbank en volksfeesten in het Noordpark

In 1933 vierde de voor agrarisch Zwijndrecht zo belangrijke Boerenleenbank een jubileum. Het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* besteedde er op

31 maart 1933 uitgebreid aandacht aan. 'In de keurig en gezellig met vlaggen, bloemen en groen versierde zaal van het gebouw *de Vriendschap* herdacht de Coöperatieve Boerenleenbank alhier haar 25-jarig bestaan.' Diverse sprekers wezen erop dat de organisatie werk verrichtte met eigen krachten en niet aanklopte om overheidssteun. Elkaar tot steun zijn was steeds het hoofddoel, zoals tuindersbedrijven helpen bij uitbreiding. Met behulp van de bank zag men kassen en warenhuizen verrijzen. 'Deze gezellige avond werd afgewisseld door muzieknummers o.a. marschen gespeeld door het muziekcorps Het Geklank des Konings, hetwelk de feeststemming zeer verhoogde.' Enkele maanden later kwam Het Geklank weer buiten in actie, ditmaal voor een goed doel. Het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* van 22 augustus 1933 deed verslag: 'Onder begunstiging van het mooie weer werd Zaterdagmiddag en -avond in deze gemeente feest gevierd waarvan het batig saldo geheel ten bate van het plaatselijk crisis-

comité is gekomen. Te half vier stelden de verschillende deelnemende verenigingen op het terrein van den heer Haaring alhier zich op om daarna in groepsverband begeleid door twee muziekkorpsen nl. Het Geklank des Konings en Meerdervoorts Harmonie naar het sportterrein aan de Noord te marcheren. In de kleurige stoet werden tal van vaandels rijk voorzien van verworven prijzen medegedragen.' Ook de Oranjefeesten verplaatsten zich steeds meer naar het Noordpark. Zo ook op Koninnedag 1933. Op deze donderdagmiddag, namen, volgens het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* van 5 september 1933, de volksfeesten op het sportpark aan de Noord om twee uur een aanvang. 'Deze spelen werden opgevrolijkt door de Chr. Harmonievereniging *Het Geklank des Konings*. Na de volkspelen volgden een voetbalwedstrijd, turndemonstraties en op het terrein van de heer H. G. Swanenburg een openluchtspel *De inneming van den Briel*. De toeloop van het publiek was enorm groot. Later op de avond was er een gecostumeerde optocht. [...] Ruim 10 uur werd het feest besloten met een schitterend vuurwerk hetwelk werd ontstoken in het Sportpark.'

Ido's Mannenkoor en een fakkeloptocht

In 1935 was er een uitvoering in een van de buurgemeenten. Op 16 augustus 1935 meldde het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* uit H.I. Ambacht: 'Zaterdagavond zal *Ido's Mannenkoor* [...] met medewerking van *Het Geklank des Konings*, onder leiding van haar directeur den heer v.d. Linden uit Rijsoord, op de muziektempel aan de Hoogtstraat alhier van 7.30-9.30 uur concerteeren.' Het Mannenkoor zong 7 nummers variërend van 'Hymne aan de Vrede' en 'Ontwaak schoone Zee' tot 'Boerenklompdansen'. Het Geklank speelde 7 muziekstukken waaronder 'Dankt nu allen God', 'Aan de oevers van de Schelde' en 'Marsch unter dem Siegerbanner'.

Niet alleen het nieuwe Noordpark maar ook het enkele jaren eerder geopende nieuwe veilingterrein aan de Bruinelaan bleek zeer geschikt voor bijzondere evenementen. Aldus een bericht in het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* op 2 september 1935 over de Oranjedag enkele dagen eerder: 'Des avonds had de voortzetting der feestelijkheden op het veilingterrein plaats [...]. Een taptoe werd uitgevoerd door de

Wim Valk met het nieuwe vaandel in het Noordpark. Foto, 1936. Collectie Het Geklank des Konings.

Chr. muziekvereniging *Het Geklank des Konings* met medewerking van de tamboers, pijpers en trommelslagers van de *Oranjegarde*. Het daaropvolgende jaar was het Noordpark weer de centrale plek, aldus het *Nieuwsblad [...] IJsselmonde* van 3 juni 1936: 'Gister had op het sportpark aan de Noord alhier, de 31e muziekwedstrijd plaats in samenwerking met de Chr. Harmonievereniging *Het Geklank des Konings*. In zijn openingswoord heette de bondsvoorzitter speciaal welkom 'de vereniging *de Princevlag* afd. Zwijndrecht welke afd. een zilveren lauwertak had aangeboden. [...] Vervolgens voerde de ontvangende vereniging *Het Geklank des Konings* voornoemd, psalm 150 vers 1 uit [...]. Daarna namen de wedstrijden een aanvang.' Enkele maanden later was Het Geklank wederom present in het Noordpark. 'De Ger. Jeugdverenigingen te Dordrecht en Zwijndrecht organiseren Zaterdag 27 Juni a.s. in het nieuwe park bij de

De Palmhoeve aan de Achterambachtseweg te H.I. Ambacht. Ansichtkaart, circa 1950. Collectie Historisch Genootschap H.I. Ambacht.

Noord aldaar een Landdag [...]. *Het Geklank des Konings* zal voor muzikale opulstering zorg dragen.' In 1936 was het opnieuw tijd voor een feest. Het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde* van 14 september 1935 berichtte: 'H.I.Ambacht. De Oranjeverenigingen *Wilhelmina* en *Juliana* hadden Vrijdagavond, in verband met het heugelijke feit van de vorstelijke verloving [van Juliana en Bernhard] een fakkeloptocht georganiseerd. De opstelling hiervan had plaats aan de *Palmhoeve* aan de Achterambachtseweg. Door alle verenigingen uit de gemeente werd met hun vaandels hieraan deelgenomen, dit waren er reeds 25, terwijl het fluitkorps *Jubal* uit Dordrecht, de muziekvereniging *Het Geklank des Konings*, de *Princevlag* de rijvereniging *De Develruiters* uit Zwijndrecht, hun welwillende medewerking verleenden. Een duizendkoppige menigte was op de *Palmhoeve* samengestroomd [...].' De jaren daarna vonden weer de gebruikelijke concerten, concoursen en deelname aan de Oranje-feesten plaats.

Oorlog en bevrijding

De Tweede Wereldoorlog maakte echter een abrupt einde aan de muzikale activiteiten, althans voor enige jaren. Wel was er op 13 augustus 1940 nog de volgende aankondiging in het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde*: 'De Chr. Harmonievereniging *Het Geklank des Konings* alhier hoopt Woensdag 14 Augustus a.s. te concerten op het Oranjeplein alhier. Naar wij vernemen zal uitsluitend gewijde muziek ten gehore worden gebracht, hetwelk zal worden

afgewisseld door toespraken.' Al snel ondervonden dergelijke publieke optredens allerlei belemmeringen. Wel gaf het bestuur bij monde van de voorzitter een enkele keer acte de présence bij bijzondere gelegenheden zoals in december 1940, aldus het *Nieuwsblad* [...] *IJsselmonde*: 'Zaterdag 7 December j.l. was het 50 jaren geleden, dat de Hervormde Jongelingsvereniging *De Heere* zal 't voorzien te Zwijndrecht werd opgericht. Dat dit gouden jubileum niet ongemerkt voorbij zou gaan was wel te voorzien. Dien middag te 2.30 uur had in de Ned. Hervormde Kerk alhier de overdracht plaats van een gedenkraam [...] [voorstellende] een opengeslagen bijbel, waarop vermeldt staat *Opdat zij allen één zijn* (Joh. 17 : 21). [...] Dienzelfden middag had in het Gebouw voor Chr. Belangen van 3-5 uur een receptie plaats [...]. De heer M. van der Leer sprak namens de Chr. Harmonievereniging *Het Geklank des Konings*.' Op zaterdag 3 mei 1941 vond het laatste optreden tijdens de oorlogsjaren plaats. Een krantenbericht meldde: 'Zaterdag heeft de Chr. harmonievereniging *Het Geklank des Konings* een serenade gebracht bij het medelid den heer J. v.d. Berg, ter eere van diens voorgenomen huwelijk. Met slaande trom en fleurige muziek vertrok men van gebouw De Morgenstond. Het bruidspaar werd Ps. 134 toegespeeld, en tevens bracht men eenige opgewekte marschen ten gehore. Op den terugweg werd aan het echtpaar Kooy dat Donderdag 1.1. 55 jaar was getrouwd, een ovatie gebracht, waarna men onder vroolijke muziek naar het repetitielokaal terugkeerde. Dat voor dit alles belangstelling was, bleek wel uit het feit dat honderden voor en achter

Het Geklank bij de dodenherdenking op het Stationsplein. Foto, 1945. Collectie Het Geklank des Konings.

Het Geklank marcheert binnen bij het bevrijdingsfeest op het Raadhuisplein. Rechts staan de verzetsstrijders. Foto, 1945. Collectie Het Geklank des Konings.

Het Geklank speelt op het bevrijdingsfeest op het Raadhuisplein. Links naast dirigent Aart van der Linden met klarinet Maarten van der Leer. Foto, 1945. Collectie Het Geklank des Konings.

de muziek meeliepen.'¹⁸ Hierna verbood de bezetter verdere optredens buiten. De Duitsers dreigden zelfs de muziekinstrumenten in beslag te nemen, waarop het bestuur elk lid vroeg zijn instrument als zijn eigendom op te geven, zodat er geen beslag op kon worden gelegd. Toen wel de repetitieruimte in De Morgenstond in beslag werd genomen, werd uitgeweken naar de vroegere ruimte in de Kerkstraatschool.

De bevrijdingsdagen in mei 1945 betekenden voor *Het Geklank* dubbel feest: een eigen jubileum en weer vrijelijk spelen tijdens de bevrijdingsfeesten.

Het 25-jarig jubileum

En zo berichtte op 6 juni 1945 het Dordts Dagblad: Zwijndrecht. De Chr. Harm. Ver. *Het Geklank des*

Konings herdacht haar 25-jarig bestaan. De dirigent, de heer A. v.d. Linden [...] bracht de vereeniging in de superieure afdeeling van de Holl. Bond. Thans telt de vereeniging 40 leden [...]. De vereen. heeft zich in de bevrijdingsdagen zeer verdienstelijk gemaakt. De klanken die [in de oorlogsjaren] door de Kultuurkamer het zwijgen was opgelegd, drongen daardoor dieper en schooner bij ons in.'

Na de bevrijding ging *Het Geklank* door met muziekuitvoeringen, concoursen met vaak eerste prijzen, serenades, begeleiding Oranje-feesten en Kerstdiensten in de Bethelkerk.

Indrukwekkend was de wijze waarop leden van *Het Geklank* in januari 1966 hun overleden voorzitter ten grave droegen.

Reeds in 1954 was er al sprake van een kleine drumband met tamboers en zes dieptroms. Vanaf 1970 werd het geheel opgefleurd door een eigen majorettegroep. In 1994 werd echter besloten dat de drumband en de majorettes elk hun eigen weg zouden gaan.¹⁹

Ondertussen, 75 jaar na het 25-jarig jubileum, zijn diverse gebouwen die nauw verbonden waren met de geschiedenis van *Het Geklank* afgebroken, zoals De Harmonie, de Kerkstraatschool, Hervormd Centrum Meerdervoort en De Morgenstond. Maar de Bethelkerk, de bakermat van *Het Geklank*, bestaat nog steeds, evenals *Het Geklank* zelf, dat met zijn 100 jaar muzikaler en vitaler is dan ooit.

Leden van Het Geklank des Konings dragen hun overleden voorzitter Maarten van der Leer naar zijn laatste rustplaats op de begraafplaats aan de Jeroen Boschlaan. Foto, 1966. Collectie familie Van der Leer.

Noten

1. D. W. Nibbelink, *Handvesten en oorkonden betreffende de rechtsgeschiedenis van den Zwijndrechtschen Waard* (1860).
2. Zie voor noorden en uiterwaarden, alsmede de Nachtmeren en de Kleine Waaldam: H. J. Waller, *Aantekeningen op de geschiedenis van de Zwijndrechtsche Waard*, afd. I, p. 45 (manuscript collectie auteur).
3. Zie voor het hier bedoelde handvest: D. W. Nibbelink, *Handvesten en oorkonden betreffende de rechtsgeschiedenis van den Zwijndrechtschen Waard* (1860), p. 94-95, nr. 153, 17 november 1435.
4. Zellingen zijn buitendijkse gronden waar rivierklei werd gehaald voor de steenbakkerijen.
5. Kees van der Leer, 'Een middeleeuws geloftekerkje in de Zwijndrechtse Waard, gesticht door een strijdlustige graaf', in: *Swindregt Were*, jrg. 9, nr. 2 (1995). Zie eveneens D. W. Nibbelink, *Handvesten en oorkonden betreffende de rechtsgeschiedenis van den Zwijndrechtschen Waard* (1860), p. 42-44, nr. 46, 6 juni 1346.
6. Zie voor de geschiedenis van de watertoren, De Hermitage, molen Welgelegen en de oostelijke zoutketen: Kees van der Leer, 'Van buitendijkse buitenplaats naar beoogde bouwlocatie', in: *Trotse Toren Trilogie* (1997), p. 9-39.
7. Voor de oostelijke zoutketen: zie noot 6.
8. Voor de oude krantenberichten: zie website Delpher van de Koninklijke Bibliotheek. Het notulenboek bevindt zich in het archief van Het Geklink. Met dank aan Henny de Bakker voor de informatie over en de inzage in het archief van Het Geklink.
9. Dominee Vonkenberg had in oktober 1888 aan de wieg gestaan van de 'Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerden grondslag'. Hij was van oktober 1888 tot september 1920 ook voorzitter van deze landelijke bond die vooral ten doel had de plaatselijke gereformeerde jongelingsverenigingen te ondersteunen en de onderlinge samenwerking te bevorderen, onder andere door het organiseren van landelijke Bondsdagen. Zie hierover: *Gedenkboek uitgegeven ter herinnering aan het 25-jarig bestaan van den Nederlandschen Bond van Jongelingsverenigingen op Gereformeerden grondslag* (1913) en J. Snoep Jr., *Ds. J. E. Vonkenberg* (1934). Overigens was Vonkenberg in Zwijndrecht ook actief op het gebied van woningbouw, christelijk onderwijs en politiek. Onder zijn leiding kwam in 1911 de christelijke mulo aan de Rotterdamseweg tot stand en in 1918 de christelijke bewaarschool in De Morgenstond. Zie J. Dek, *Kent u ze nog ... de Zwijndrechtenaren* (1974), bij foto 18.
10. Voor jongens tot circa 14 jaar was er in gereformeerd Zwijndrecht de knapenvereniging Samuel en voor meisjes Lydia. Ouderen van 14 jaar tot soms wel in de 20 waren lid van jongelingsvereniging Jonathan, David of Calvijn. Zij vergaderden veelal in de Bethelkerk na de kerkdienst. Doordeweeks werden door de dominee voor de jeugd catechisatielessen gegeven.
11. Volgens J. Dek, *Kent u ze nog ... de Zwijndrechtenaren* (1974), bij foto 70, is Het Geklink 'voortgekomen uit een groepje zeer jeugdige muzikanten dat voorzien van wat oude instrumenten regelmatig de straat opging.'
12. De naam van beschermheer Haring wordt soms met één a geschreven, soms met twee. Na de heer Haring trad vanaf 1937 de heer P. J. van der Hout op als beschermheer.
13. Henny de Bakker, *Van Oprichting tot ...* (2010). Zie eveneens B. de Hoed, 'Oude Klanken', in: *Geklink post* (diverse afleveringen, ongedateerd, circa 1965).
14. Naast de wekelijkse repetities in de Morgenstond werd ook wel thuis geoefend. Zo kwamen Leen van Wuyckhuysen en Bas den Hoed regelmatig met hun klarinet naar Ravestein om met mijn vader een klarinetpartij te oefenen. Vanaf 1967 werd door Het Geklink gerepeteerd in De Harmonie in het Slagveld, zeven jaar later werd het een ruimte in de Lindelaanschool. In 2004 werd geoefend in Panoord Bakestein. Informatie Henny de Bakker.
15. Huize Nimmerdor werd gebouwd in 1898 en staat nog steeds aan de Lindelaan te Zwijndrecht.
16. Zie over deze grap met G. Los Gzn. eveneens: Chris Moorman, *De lintjesregen van Nimmerdor*, Column Zwijndrecht.net, 19 maart 2018.
17. In het archief van Het Geklink bevindt zich een lijst met alle concoursen waaraan Het Geklink heeft deelgenomen, met datum, behaalde prijs en andere interessante gegevens.
18. Krantenartikel, 3 mei 1941, zonder bronvermelding in archief Het Geklink.
19. Henny de Bakker, *Van Oprichting tot ...* (2010).

De opgraving van de Ambachtsezoom

Roosje de Leeuwe

Inleiding

Aan de zuidwestkant van Hendrik-Ido-Ambacht wordt door de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht een circulair bedrijvenpark ontwikkeld. In dit energie-neutrale bedrijvenpark, de Ambachtsezoom, zijn alle gebruikte materialen voor gebouwen, straten en de omgeving recyclebaar. Voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden is in opdracht van de gemeente door RAAP, in samenwerking met de AWN Lek- en Merwestreek, van 25 oktober tot en met 1 december 2017 een archeologische opgraving uitgevoerd. Het voornaamste doel van het onderzoek was het veiligstellen van de wetenschappelijke informatie.

De Zwijndrechtse Waard in de late middeleeuwen

De Ambachtsezoom is gelegen in het midden van de Zwijndrechtse Waard. Tot een grote overstroming in 1314-1315 was de Swindrithwere een veel langwerpiger eiland, gelegen tussen de rivieren de Devel ten zuiden, de Waal ten westen en noorden en de Merwede ten oosten (Pons, 1994, 1997: 317). Als ge-

volg van de overstroming is voornamelijk aan de oostkant van de Zwijndrechtse Waard de rivierloop veranderd.

Van de inrichting van de Zwijndrechtse Waard vóór de 14e eeuw is eigenlijk maar weinig bekend. Enkele huidige dorpen hebben voorgangers uit die periode, zoals Hendrik-Ido-Ambacht (Pons, 1998) en Kijfhoek, waar op de oeverwallen van de Devel veel archeologisch materiaal gevonden is van vóór 1300. In Heerjansdam bevindt zich een woonheuvel waarop voor de grote overstromingen mogelijk een motte-kasteeltje stond. Aan de oostkant van de Zwijndrechtse Waard heeft vermoedelijk 'Swindregth' gelegen, waarvan de exacte locatie niet bekend is, omdat de oeverwallen door sediment zijn bedekt of de archeologische resten door de veranderde rivierloop verspoeld.

Eerste aanwijzingen voor een vindplaats

In 1975 zijn voor het eerst aanwijzingen gevonden voor bewoning in het komgebied in het midden van de Waard (Hageman, 1991; vindplaatsen 75 t/m 77). De vindplaatsen die bij waarnemingen werden aangetroffen, werden destijds geïnterpreteerd als '... middeleeuwse bewoning van de Zwijndrechtse Waard voor de bedijking, een fase vanaf de ontginning van dit gebied in de 11e eeuw of iets eerder tot de overstroming ervan ca. 1315. De niet ver van elkaar in een komgebied gelegen sites 75-77 vormen een uitzondering. Zij duiden erop dat midden in de Waard toch minstens enige bewoning aanwezig was, mogelijk aan een secundaire ontginningsas, evenwijdig aan of langs de Lange Weg.'

Bij het initiële bureauonderzoek bleek dat bij de realisering van de bouwplannen mogelijk archeologische waarden zouden worden verstoord (Kroes, 2010). Hierop werd besloten het gebied in kaart te

Historische situatie Zwijndrechtse Waard rond 1200, geprojecteerd op een hoogtekarte van de huidige situatie. Het onderhavige onderzoek is groen aangegeven. Bron: RAAP.

brengen door middel van boringen (Wink & De Boer, 2013) en vervolgens een proefsleuvenonderzoek ter plaatse van een mogelijke vindplaats (Briels, 2017). Op basis van deze vooronderzoeken is vastgesteld dat in het plangebied een vindplaats ligt uit de 12e of 13e eeuw.

Resultaten van de opgraving

Tijdens het onderzoek zijn 357 archeologische grondsporen gedocumenteerd en heeft de opgraving een grote hoeveelheid vondsten opgeleverd: 10.295 in totaal. De onderstaande tabel geeft een overzicht van de vondstaantallen per materiaalcategorie. De algemene trends en bijzondere vondsten worden in dit artikel toegelicht. Voor een compleet overzicht wordt verwezen naar de rapportage (De Leeuwe, 2019).

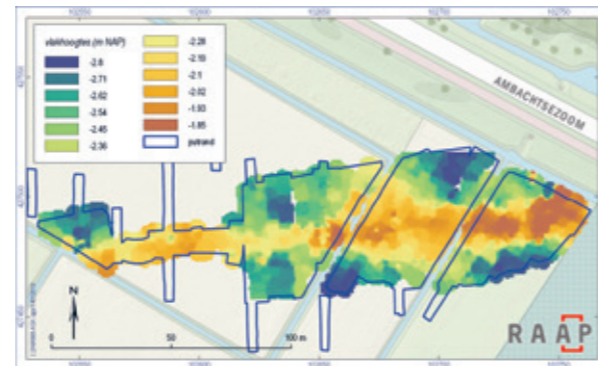
Vondstecategorie	Aantal	Omschrijving
Aardewerk	5177	83% uit sporen en 17% uit lagen
Bouwmateriaal	438	bakstenen, leem, verbrande leem etc.
Dierlijk bot	4082	meeste slachtafval, vijf artefacten en botfragmenten met snijsporen
Hout	197	duigen en hoepels van twee waterputten, vijf staken van een rij, een losse staak en 129 fragmenten hout(snipperen)
Leer	3	fragmenten
Metaal	281	25 non-ferro metalen (brons, lood en een tinnen ring)
Steen	203	natuurstenen, waaronder minimaal 56 fragmenten maalsteen
Glas	2	ringetje (in fragmenten) en een strijkglas

Overzicht van vondsten in de opgraving van de Ambachtsezoom.

Verhoogde weg

Een verhoogde weg is het meest prominente spoor dat de opgraving heeft opgeleverd. De verhoogde weg is vrijwel oost-west georiënteerd en goed te zien als hoger deel op basis van de ingemeten hoogtes van het opgravingsvlak.

De weg is gemaakt door de grond op te hogen met klei en plaggen. Deze opbouw was aan de oostkant van de opgraving nog te zien in doorsneden van de weg. Aan de westzijde bestond de weg uit een meer homogeen kleipakket. Het is denkbaar dat niet overal dezelfde klei en/of dezelfde techniek van opbouwen werd gebruikt. Sommige plaggen zullen zijn gestoken van de bovengrond waardoor er

Kaart met opgravingsputten (blauwe lijnen) en ingemeten vlakhoogtes.

mogelijk een deel vegetatie aan de plag zat, en andere plaggen van dieper gelegen, schone klei. Dit zou kleurverschillen in de opbouw kunnen verklaren.

Aangezien de opgravingsputten dwars over het oude reliëf in het landschap zijn geplaatst, is de verhoogde weg in alle putten gedocumenteerd over een totale lengte van 220 meter (oost-west). Het is geen kaarsrechte, regelmatig opgebrachte structuur. In tegendeel, de verhoogde weg heeft een zeer variabele breedte. De weg lijkt in meerdere fasen te zijn gemaakt en aan verschillende kanten verder uitgebreid, in een soort terpachtige uitbreidingen. De grootste breedte van de weg (met uitbreiding) is aan de oostzijde van de opgraving, waar deze van noord naar zuid ongeveer 30 à 31 meter meet.

Zoals te zien is op de kaart met de opgravingsputten, is de top van de verhoogde weg maximaal ongeveer één meter hoger dan het veen. Oorspronkelijk is dit nog iets meer geweest, aangezien op het maaiveld tijdens de kartering al vondsten werden gedaan (Wink & De Boer, 2013). Vooral aan de oostzijde van de opgraving werden de sporen direct onder een 20 cm. dikke bouwvoor gevonden, waardoor het inderdaad leek alsof de top van de weg hier geëgaliseerd is en in de bouwvoor is opgenomen door landbouwactiviteiten. De bovenste laag grond vormt de bouwvoor, waarin de meeste wortelvorming plaatsvindt.

De verhoogde weg was niet zichtbaar in het huidige landschappelijke reliëf. Dit heeft te maken met de overstromingen die in de 14e eeuw het gebied met een dik kleipakket hebben afgedekt en daarmee het landschap hebben geëgaliseerd.

De verhoogde weg is aan de westkant van de opgraving deels op een oude geulvulling geplaatst.

Werkput met links op de voorgrond twee greppels (grijs) in het veen (zwart) en de verhoogde weg die rechts zichtbaar is (bruinig). Bron: RAAP.

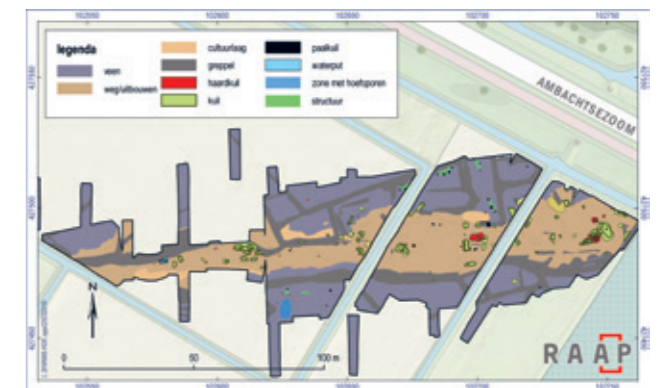
Dit zal een stevige basis zijn geweest, in tegenstelling tot het slappe veen in de omgeving en verklaart de locatiekeuze. In de bovenste geulvulling werd een laag met rietresten aangetroffen. Dit riet vertegenwoordigt één van de laatste fasen van de geul, voordat deze volledig dicht is geslibd. Het riet is met behulp van de koolstofdateringsmethode gedateerd tussen 1042 en 1182. Met de aanleg van de weg is vermoedelijk in de tweede helft van de 12e eeuw een begin gemaakt, uiterlijk in 1182.

Greppelsysteem

In de opgravingsputten zijn dertig greppels gedocumenteerd die het hele terrein doorkruisen in langsricting van de verhoogde weg en dwars op de flanken. De greppels maken deel uit van een systeem dat waarschijnlijk vooral bedoeld is geweest ten behoeve van de waterhuishouding. De greppels parallel aan de verhoogde weg lijken één of meerdere keren opnieuw te zijn uitgegraven. De meeste greppels zijn ongeveer 2,5 tot 3 meter breed, bij een variabele diepte gegraven in het veen en zijn waterhoudend geweest. Eigenlijk zijn het dus ondiepe sloten. Op basis van het aardewerk kan het hele greppelsysteem gedateerd worden tussen 1200 en 1300. Op basis van oversnijdingen kan hier een fasering in aangebracht worden, in drie fasen. In de eerste fase werd een greppel langs de verhoogde weg gegraven, waarschijnlijk vooral voor de afwatering. Vervolgens werd het systeem uitgebreid om kleine percelen af te wateren. Mogelijk bevonden zich hier graasland voor vee en moestuinen.

Structuren

Op de verhoogde weg zijn geen grote structuren gevonden, zoals huizen of schuren. Dit kan met de slechte zichtbaarheid van de paalsporen te maken hebben, maar meer waarschijnlijk komt het doordat grotere gebouwen op bovengrondse stiepen of houten liggers werden gebouwd. De grotere gebouwen stonden mogelijk op de twee vrij lege plekken op de verbredingen van de verhoogde weg, rond of bij de haardkuilen (zie onderstaande sporenkaart). De structuren die wel zijn gevonden stonden allemaal naast de weg, met de palen in de veengrond. Ten zuiden van de weg werden de sporen van twee driepalige structuren aangetroffen en ten noorden van de weg nog eens vier die van drie of vier palen waren gemaakt.

Sporenkaart van de opgraving van de Ambachtsezoom.

Van de kleine structuren zijn alleen paalkuilen teruggevonden. Van de palen zelf, die van hout zullen zijn geweest, is geen spoor aangetroffen. De twee structuren ten zuiden van de weg liggen in een zone met pootafdrukken van runderen. In een van de paalsporen werd een scherp van een aardewerken kan aangetroffen, met een datering tussen 1200 en 1250. De ligging van de structuren en de driehoekige vorm, doen vermoeden dat deze structuren niet voor opslag waren bedoeld: het waren geen spiekers. Bij een dergelijke driepalige constructie kan eerder gedacht worden aan een soort rek om iets aan op te hangen, bijvoorbeeld een (droog-)rek voor touw, leer, stoffen, vlees, vis, etc. Gezien de ligging zou het kunnen dat het iets betrof dat niet lekker rook. Een andere mogelijkheid is een constructie, eventueel met een plateau'tje, waar veevoer of hooi op gelegd of aangehangen kon worden

voor het vee in de wei. De structuren zouden in dat geval een functie hebben als veevoerbak op palen. Het voordeel van de palen was dat ongedierte er minder makkelijk bij kon.

Alle structuren aan de noordzijde staan nabij, of langs, een greppel. Deze greppels zijn watervoerend geweest. Waarschijnlijk zijn de structuren aan water of watermanagement te relateren. De langgerekte vorm van de structuren doet denken aan installaties die nog steeds in Afrika worden gebruikt om water mee omhoog te halen, zogenaamde shadoufs. Een shadouf is irrigatiehulpmiddel met een hefboom, waarbij met een tegengewicht aan één kant en een emmer of waterzak aan de andere kant water over geschept werd met een lange boom van een rivier naar velden. De boom rust op een constructie van een gevorkte paal of van meerdere palen gemaakt. De palen staan hierbij dwars op of parallel aan de waterlijn. Er zijn vele soorten constructies denkbaar voor een dergelijke hefboominstallatie. Overigens is de functie van de shadoufs in de Ambachtsezoom niet perse in verband te brengen met de bewatering van akkers. Mogelijk waren deze al nat genoeg. De installaties kunnen ook gediend hebben om water voor het vee of eigen gebruik te scheppen.

Overige sporen

Naast de structuren zijn vooral kuilen met diverse functies aangetroffen en twee waterputten. Vrijwel alle kuilen zijn gevonden in de opgehoogde delen (zie de Sporenkaart).

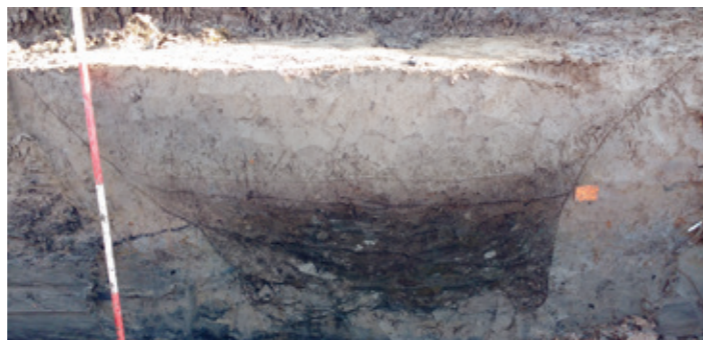
Dit is opmerkelijk, want waarom eerst de moeite nemen om een verhoogde weg te maken en er vervolgens gaten in te graven? Het zal dus noodzakelijk zijn geweest om de kuilen te maken specifiek op een hoger gelegen, droge locatie. Dit zegt iets over de functie van de kuilen. De functie van een kuil is bijvoorbeeld ondergrondse opslag, om afval in weg te werken, voor bepaalde ambachtelijke activiteiten, als latrine, als drenkkuil voor vee of een gat in de grond om een paal(-constructie) in vast te zetten. Van sommige kuilen is de functie gelijk duidelijk, van overige kuilen moet de functie blijken na een analyse van de aangetroffen inhoud.

Verspreid over de opgraving werden zeventien rechthoekige kuilen gevonden. Opmerkelijk was de tweedelige vulling van deze kuilen, die al in het

vlak zichtbaar was: een donkere rand en een lichte kern. Deze tweedeling was ook in de coupes zichtbaar met een donkere, humeuze vulling onderin en aan de zijkanten. Over het algemeen was de diepte van deze kuilen tot op het veen (niet erin), een paar reikten niet verder dan in de ophogingslaag. De uniformiteit van deze kuilen suggereert een soortgelijke functie. De spreiding laat zien dat de kuilen alleen voorkomen op de bredere delen van de ophogingslaag, duidelijk de activiteitszones, naast de plekken waar gebouwen op stiepen of liggers hebben gestaan.

Gebaseerd op het uiterlijk van de vulling en de restanten van zaden, hebben de vierkante kuilen een specifieke functie gehad. Waarschijnlijk was dit het mengen van mest met andere ingrediënten om een vruchtbare basis te maken voor teelaarde op de moestuinen (of omliggende landerijen). Voor een periode waarin een kuil nog open lag, is afval verzameld dat werd verbrand, vervolgens vermengd met mest en tenslotte is de kuil weer dichtgegooid. Soms werd er voor het dichtgooien wat afval in gedumpt, waaronder aardewerkscherven. Tijdens het gebruik van de kuilen voor teelgrondproductie (en deels afvaldump), kan de dienstdoende kuil zijn afgedekt (met bijvoorbeeld een plank of leer). De kuilen zijn waarschijnlijk opeenvolgend en niet gelijktijdig.

Naast 'gewoon' afval werd er natuurlijk ook een ander soort afval geproduceerd: mest. Dit betreft zowel menselijke uitwerpselen als die van huisdieren. Vijf kuilen zijn te interpreteren als mestkuilen of latrines, waarvan sommige zelfs nog een beetje stonken ten tijde van de opgraving. In deze kuilen was onderin een zeer gelaagde, humeuze, groenbruine vulling aanwezig, die erg lijkt op de vulling

De coupe van één van de latrinekuilen. Bron: RAAP.

van beerputten en latrines. De latrinekuilen zijn duidelijk dieper dan andere typen kuilen.

Noemenswaardig is de vondst van een ijzeren sleutel uit een van de mestkuilen (zie onderstaand figuur, links). De ruim 70 mm. lange sleutel heeft een ronde handgreep. De massieve steel is rond op doorsnede en eindigt iets aangepunt. In de baard zijn twee rechthoekige uitsparingen gemaakt. Dit type sleutel komt voor gedurende de 10e eeuw tot 13e eeuw en is gebruikt voor het openen en dichtmaken van deursloten (Hendriksen, 2004, 92-95). De sleutel werd gevonden in een rechthoekige mestkuil aan de westkant van de opgraving, samen met een sintelnagel, een klinknagel en een nagel met een vierkante doorsnede.

De ijzeren sleutel en een treeft. Bron: Archeometaal.

Haardkuilen clusteren zich voornamelijk op twee plaatsen. Aan de oostzijde ligt een cluster met haardkuilen en de restanten van een soort oven. Een zeer grote haardkuil en een kleinere bevinden zich daar circa 40 meter ten westen van. De grote haardkuil lag op een hoge plek die werd gevonden na het verwijderen van slechts 20 cm. bouwvoor en viel direct op vanwege de afmetingen: circa 5,5 meter lang en circa 2,8 meter breed. Bij diverse coupes bleek dat het spoor een vrij horizontale bodem had. De vulling is uit meerdere (brand)laagjes opgebouwd, alsof de kuil over een lange periode is gebruikt. Het spoor lijkt te groot voor een simpele haard.

Het vondstmateriaal uit de grote haardkuil bevat 101 stuks dierlijk bot, waarvan de helft runderbotten met hak- en snijsporen. Daarnaast werden botten van paarden, varkens en een kat in het spoor gevonden. Mogelijk is de plek gebruikt voor het roosteren van dieren (aan een spit?). Ook werden 175 aardewerkscherven in het spoor gevonden, waarvan 37%

afkomstig was van kogelpotten, 7% van bakpannen en 40% van witte, Maaslandse kannen. Daarbij zijn in de directe omgeving van de haard relatief veel bakpannen gevonden. Het aardewerk dateert tussen 1150 en 1350, waarbij 42% van het aardewerk dateert van vóór 1250. Vermoedelijk is de haardplaats dus lang in gebruik geweest. In en rondom de haard zijn circa tien ijzeren spijkers of fragmenten daarvan gevonden, en nog enkele (ijzer)-slakken.

Enkele in de opgraving gevonden aardewerken kannen, potten en een bakpanfragment, uit de 12e -13e eeuw. Bron: RAAP.

In een andere haardkuil werd een complete ijzeren treeft gevonden met een diameter van 16,5 cm. Een treeft is een ring op drie poten om potten en pannen boven een open vuur te kunnen plaatsen. Ronde treeften komen voor gedurende de late middeleeuwen en nieuwe tijd.

Twee waterputten zijn in de opgraving aangetroffen, op een afstand van 144 meter van elkaar. Ze zijn ongeveer op dezelfde manier gemaakt: door twee houten tonnen boven elkaar te plaatsen in een vooraf gegraven kuil. De tonnen zijn hergebruikte houten vaten. Bij beide waterputten was de bovenste ton grotendeels weggerot, doordat deze boven het oorspronkelijke oppervlak heeft uitgestoken.

De meest complete waterput werd aangetroffen in het veen, op een hoek waar twee greppels bij elkaar komen aan de oostzijde van de opgraving. De waterput was gemaakt door eerst een smalle kuil te graven, die onderin maar net breed genoeg was om de ton in te kunnen plaatsen. Onderin werd

een laag houtsnippers gedeponeerd, met daarboven op een laag met gebroken aardewerk. De laag aardewerk bestond uit 448 scherven in totaal. Bijna 90% van de scherven was afkomstig van vier Maaslands witte kannen. De laag met houtsnippers en scherven diende waarschijnlijk als waterfilter, als garantie voor permeabiliteit van onderaf (kwel van water), en als fundering voor de bovenliggende constructie. Na het deponeren van deze lagen werden de tonnen met duigen en hoepels op elkaar geplaatst. De onderste ton had een buitendiameter van 40 cm., de bovenste van 48 cm. Aan de onderkant van één van de duigen was te zien dat het plaatsen met enige kracht is gebeurd. De duig (links onder op de tekening) was namelijk vervormd en gespleten waar de duig op de laag scherven is gestuit. Mogelijk was de onderste ton moeilijk in de vooraf gegraven kuil te krijgen, omdat de kuil onderin maar net groot genoeg was. De bovenste ton werd deels over de onderste heen geschoven om een smalle schacht te verkrijgen. De hoogte van de waterput was bij de opgraving nog maar 105 cm, waarbij de onderste ton ongeveer 100 cm hoog was. Van de bovenste ton resteerde nog maar de onderste 32 cm, die grotendeels over de onderste ton was heen geschoven. Het is niet duidelijk of deze circa 25 cm overlap ook oorspronkelijk de bedoeling is geweest. Het is denkbaar dat de bovenste ton in de loop van de tijd zijn integriteit enigszins is kwijtgeraakt en in een wat uiteengevallen staat verder naar beneden is gezakt.

Na het plaatsen van de tonnen in de kuil, werd de ton in de kuil gestut met plaggen. Deze plaggen

waren nog goed te zien bij het opgraven. De plaggen zijn grotendeels van klei gestoken, maar er zat ook wat veen tussen. Het omgeven van de ton met klei bracht stevigheid en zorgde waarschijnlijk ook voor schoner water, aangezien veen nogal bruin water veroorzaakt (met een bijmaak?). Oorspronkelijk zal de ton een stuk boven het loopvlak uit gestoken hebben, ongeveer 50 tot maximaal 90 cm. Deze verhoogde rand en een deksel (niet teruggevonden) moesten er waarschijnlijk voor zorgen dat er geen dieren of andere vervuilingen in de waterput vielen. Desondanks zijn er resten van kikkers, padden en slakken in de waterput gevonden, die er mogelijk nog tijdens het gebruik al in terecht zijn gekomen. Ook zijn de botjes van twee wilde eenden gevonden. De locatie in de hoek van twee greppels zal geen toeval zijn geweest. Dit is een vrij natte locatie geweest, met een goede toevoer van water. Op basis van het aardewerk uit de schervenlaag onder de tonnen, kan de constructie van de waterput gedateerd worden tussen 1200 en 1250. Na het gebruik lijkt de waterput in één keer te zijn gedempt.

Vondsten

Uit de analyse van de grote hoeveelheid vondsten komt een opmerkelijk beeld naar voren. Uit de samenstelling en het vormenspectrum van de keramische vondsten van de Ambachtsezoom wordt duidelijk dat geen sprake is van een eenvoudige boerensamenleving. Het rood- en witbakkende Maaslandse aardewerk is de grootst aanwezige groep. Daarnaast zijn er importen uit het Duitse Rijnland en hoewel de herkomst van het grijs- en

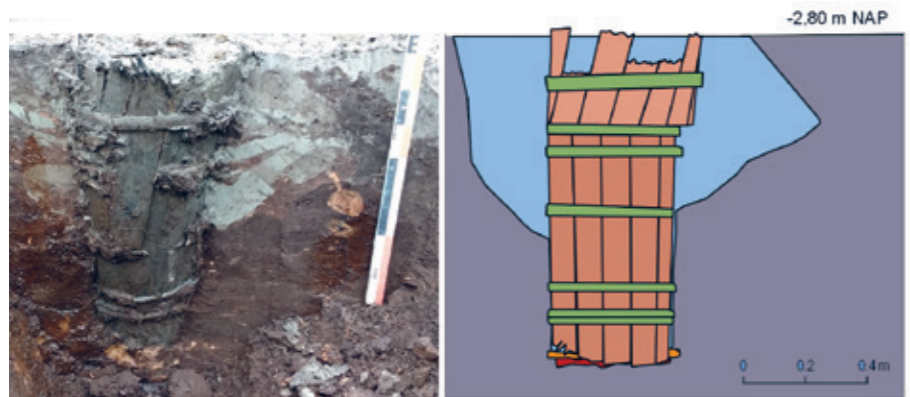
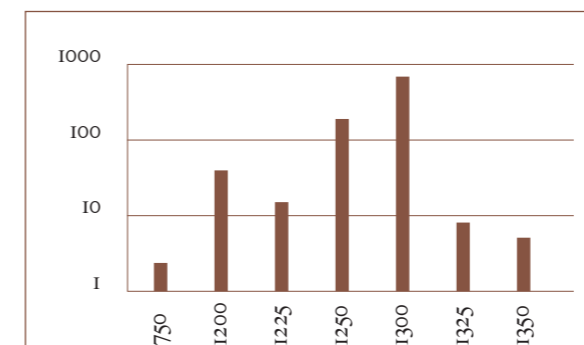
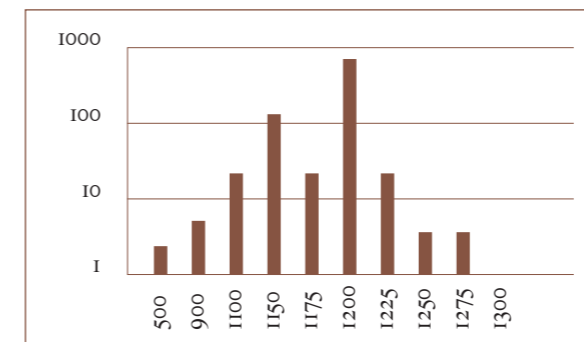

Foto en gedigitaliseerde tekening van waterput 1 met legenda. Bron: RAAP.

roodbakkende aardewerk niet duidelijk is, lijkt een vanuit het zuiden (Vlaanderen, Zeeland of West-Brabant) geïnitieerde handelsroute aanwezig. Kogelpotaardewerk ontbreekt nagenoeg. De vele schenkkanen en hoogversierde kannen doen denken aan een handelsnederzetting. Roodbakkende bakpannen komen in dusdanige grote hoeveelheden voor dat ook sprake kan zijn van bijvoorbeeld een herberg.

Van de 4857 gedateerde aardewerk scherven is er een verwaarloosbaar aantal van tien stuks uit de vroege middeleeuwen (slechts 0,2%). Een relatief klein aandeel (2,1%) van het aardewerk is dateerbaar vanaf 1100 (zie grafiek). Pas vanaf 1150 lijkt de datering representatief voor de bewoning: 13% dateert vanaf 1150, 0,8% vanaf 1175 (dit zijn vrij specifieke typen) en het overgrote deel (80,7%) dateert vanaf 1200. Het lijkt dus alsof de bewoning pas in de tweede helft van de 12e eeuw aanvangt, maar dat de toenmalige nieuwe bewoners mogelijk enkele stuks ouder vaatwerk hebben meegenomen. Het is dus denkbaar dat dit meegenomen aardewerk iets zegt over de herkomst van de bewoners, maar dit kan even goed betrekking hebben op handelscontacten.

Grafieken van aantallen aardewerkbegindateringen (boven) en -einddateringen (onder). Langs de X-as staan de jaartallen, de schaal langs de Y-as (logaritmisch) de aantallen.

Het overgrote deel van de aardewerkdateringen duidt op een einddatering van de bewoning rond 1300 (69,4%), een kleiner deel van het aardewerk werd gemaakt tot 1250 (29,2%). 1,1% van de aardewerktypes kunnen tot 1350 zijn gemaakt, maar waarschijnlijk niet de exemplaren van de Ambachtsezoom.

Het onderzochte dierlijke botmateriaal schept een beeld van de eetgewoonten en de gebruiken van de bewoners. De veestapel bestond vooral uit runderen (53% van het botmateriaal), varkens (18%) en paarden (10%), die niet alleen werden gehouden, maar ook gegeten. Dat er paardenvlees werd gegeten is voor deze periode niet gebruikelijk. Sinds een verbod van paus Gregorius III in 732 rustte een taboe op het eten van paardenvlees. Nog minder gebruikelijk is het eten van hondenvlees, maar ook hondenvlees zijn met hak- en snijsporen gevonden. De honden kunnen geholpen hebben bij de jacht op gevogelte en werden zelf gevoerd met het slachtafval van diverse dieren uit de veestapel, gezien de vele vraatsporen op de botten. Twee runderbotten zijn bewerkt tot gebruiksvoorwerp. Een rechterspaakbeen van een volwassen rund is gebruikt als glij (een benen schaats) en een middenhandsbeen van een ander rund is bewerkt tot een kam. Ook twee paardenbotten zijn gebruikt om een glij van te maken (zie onderstaand figuur). Het dieet werd aangevuld met schaap, geit, kippen, grauwe gans, wilde en tamme eenden, haring en platvis. Schapen of geiten werden waarschijnlijk niet lokaal gehouden vanwege de moeilijke, natte omstandigheden voor deze dieren.

Andere noemenswaardige vondsten zijn een stuk van een strijkglas (zie volgende pagina), een klein witglazen ringetje, 13 gespen van een

Twee paardenbotten waar een glij van is gemaakt. Bron: RAAP.

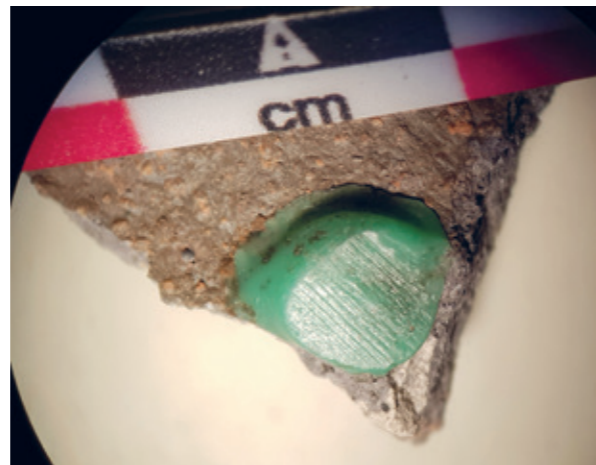
koperlegering, een van lood-tin vervaardigde ringbroche (onderstaande afbeelding, linksboven), vier delen van laatmiddeleeuwse hoefijzers, een ijzeren zicht (handzeis), smeedafval en enkele leerfragmenten. Eén stuk leer kon herleid worden naar een type enkelschoen met één veter, die doormiddel van twee sneetjes om de enkel werd gebonden, bekend uit de 11e of 12e eeuw. Dergelijke vondsten geven een kijkje in de dagelijkse bezigheden en kledij van de bewoners.

De ringbroche, het strijkglas en een benenkam-fragment. Bron: Archeometaal en RAAP.

Misschien wel de meest bijzondere vondst is een druppel van een groene substantie van 5 mm. in diameter op een scherf aardewerk. Het aardewerkfragment hoort bij een kan van grijs proto steengoed, gemaakt tussen 1200 en 1225. Gegeven de kleur, de zachtheid van het materiaal (dat met een nagel kan worden ingekrast) en het feit dat het duidelijk een gevallen druppel betreft, bestaat het vermoeden dat het om bijenwas gaat.

Bijenwas werd, zover bekend, maar voor twee doeleinden gebruikt: als kaarsvet en als zegelwas. Kaarsen werden in de Middeleeuwen van dierlijk vet of van bijenwas gemaakt, waarbij bijenwas te prefereren, maar aanzienlijk kostbaarder was. Mogelijk werd dit uitsluitend door rijkere mensen gebruikt. Waszegels in de kleuren groen, wit, bruin en rood zijn vooral bekend aan oorkondes uit de 13e eeuw en werden uitsluitend gebruikt door edelen en geestelijken (Heeringa & Nijhoff, 1937-1940). Opmerkelijk is dat groene waszegels meestal vrij donker (bijna zwart) zijn geworden na zeven eeuwen blootstelling aan licht en lucht. De in de opgraving aangetroffen heldergroene substantie is

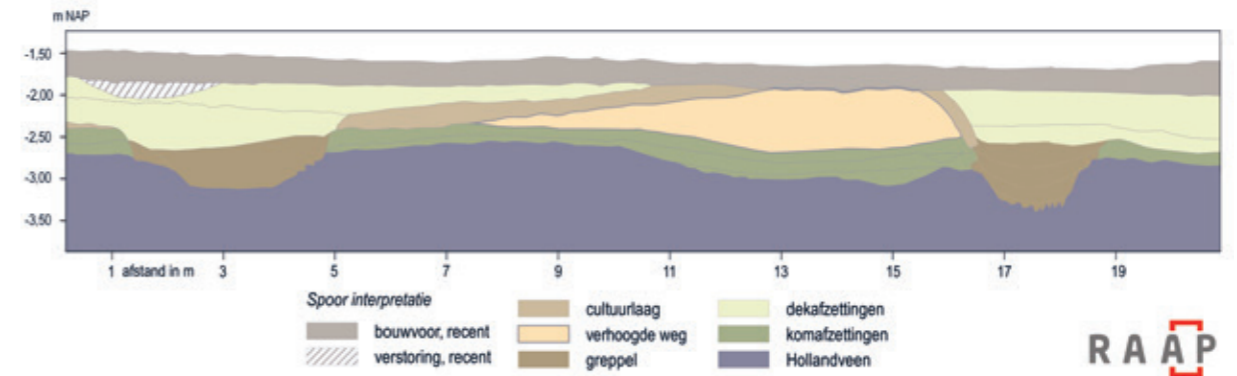

Microscopfoto van de groene druppel op een scherf aardewerk. Bron: RAAP.

dus van een bijzonder goede kwaliteit, mogelijk geconserveerd door de anaerobe vondstomstandigheden in de klei.

Het einde van de bewoning aan de Ambachtsezoom

De aardewerkdateringen duiden op een abrupte einde van de bewoning aan het begin van de 14e eeuw. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de overstroming van 1314-1315, die het hele gebied onder water heeft gezet. De huisvesting op de verhoging kan redelijk behouden zijn geweest, maar de omgeving zal nog lange tijd daarna onder water hebben gestaan. Tot de waard rond 1332-'36 van nieuwe dijken werd voorzien, vonden meerdere overstromingen plaats (Pons, 1994). Hierbij bleef een dik pakket klei achter (de dekafzettingen), die de verhoogde weg en veel van de bewoningssporen afgedekte, zodat het reliëf verdween in het landschap. In de profielen die zijn gedocumenteerd tijdens de opgraving is goed te zien dat de bovenkant van de dijk (de cultuurlaag) ongeveer gelijk was met het huidige maaiveldniveau (zie onderstaande doorsnede). De relatief kortstondige nederzetting aan de Ambachtsezoom werd verlaten. Toen eenmaal de nieuwe dijken waren aangelegd, werd de waard opnieuw ingepolderd, volledig opnieuw ingericht en (her)verkaveld. Als basis voor deze nieuwe verkaveling werd door het midden van de waard de nog steeds bestaande Langeweg aangelegd.

Doorsnede van de verhoogde weg in een lang profiel. De Y-as is iets overdreven ten opzichte van de X-as. Afbeelding: RAAP.

De ligging van de verhoogde weg, de bewoningssporen en bedrijvigheid in het centrum van de Zwijndrechtse Waard ondersteunen een interpretatie van de onderzoekslocatie als een voormalige herberg, tol en/of ander soort centrale verzamelplaats langs de doorgangsroute. De vindplaats, en vooral de lagergelegen bijbehorende landerijen, zijn na de overstromingen afgedekt met

een kleidek. Dit zal een dramatische ervaring zijn geweest voor de bewoners die ervoor zorgde dat weinig meer zichtbaar was in het landschap van deze oorspronkelijk ongeveer één meter hoge weg of 'middenkade', maar tegelijk vormde het kleidek een goede bescherming van de vindplaats en een mooie archeologische tijdschapsule.

Literatuur

- Briels, I. R. P. M., 2017. Plangebied Ambachtsezoom Hendrik-Ido-Ambacht, gemeente Hendrik-Ido-Ambacht: inventariserend veldonderzoek Proefsleuven, in: *RAAP-rapport 3282*, RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Esch, van der, C. 2002. Het Nieuwland grondig bekeken, Gravende boeren in het buitengebied tussen Alblasterdam en Papendrecht in de Middeleeuwen, in: *Westerheem* 51.2, 65-78.
- Hageman R. J. B., 1991. IJsselmonde: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering, in: *BOORrapporten* 8, (Rotterdam: Bureau Oudheidkundig Onderzoek van Gemeentewerken Rotterdam).
- Heeringa, K. & M. Nijhoff, 1937-1940. *Corpus Sigillorum Neerlandicorum, De Nederlandsche zegels tot 1300*, 's Gravenhage, 1937-1940.
- Hendriksen, M., 2004: *Afgedamd en afgedankt. Metaalvondsten uit twee middeleeuwse nederzettingen in Leidsche Rijn*, Utrecht.
- Kroes, R. A. C., 2010. Ambachtsezoom en De Volgerlanden West, gemeente Hendrik-Ido-Ambacht: archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek, in: *RAAP-rapport 2124*, RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Leeuwe, R. de, 2019. Plangebied Ambachtsezoom, gemeente Hendrik-Ido-Ambacht: een archeologische opgraving, in *RAAP-rapport 3921*, RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Pons, L. J. 1994. De Zwijndrechtse Waard in 1332. Een reconstructie op grond van bodemkundige gegevens, in: K. Brinkman, K. van der Leer & K. Popijus: *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden*, Historische Vereniging Zwijndrecht, 9-31.
- Pons, L. J. 1997. De Lange Weg in de Zwijndrechtse Waard, in: *Swindregt Were* 11.1, 8-13.
- Pons, L. J. 1998. De oorspronkelijke hoevenverkaveling van de Ambachtshoerlijkheden van de Zwijndrechtse Waard – een historisch-topografisch onderzoek, in: *Zwijndrechtse Wetenswaardigheden II*, Zwijndrecht, 206-337.
- Wink, K. & G. H. de Boer, 2013. Plangebied Ambachtse Zoom, gemeente Hendrik-Ido-Ambacht; archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (karterende fase), in: *RAAP-rapport 2721*. Weesp.

Lootjesdag was een hoogtijdag met dieptepunten: van de loten in vischkom tot vechtpartijen met klompen

Willem Schneider

Vroeger kende Nederland een hoogtijdag, die inmiddels meer dan zestig jaar geleden is afgeschaft. Ik doel dan op 'lootjesdag' of de 'Lotingsdag der Nationale Militie'. Deze jaarlijks terugkerende dag was voor de (Ambachtse) jongemannen een hoogtijdag, omdat zij via loting in militaire dienst¹ moesten.

De rekrutering van dienstplichtigen via loting is een oud middel. Zo vond deze rekrutering voor de Franse en Pruisische milities in de zeventiende en achttiende eeuw vaak via loting plaats. Na de verdrijving van Napoleon in 1814 bleef in Nederland rekrutering met loting gehandhaafd. De bestuurders beschouwden het loten als de meest eerlijke manier van selecteren. Geleidelijk accepteerde de bevolking dit middel ook.

Hoe ging loting in zijn werk?

Allereerst zal ik kort de officiële procedure schetsen en vervolgens ingaan op hoe de loting in de praktijk werd uitgevoerd.

Wetgeving en inrichting

De jaarlijkse loting voor de nationale militie vond sinds 1814 in februari plaats en vanaf 1893 in de maand oktober. De juridische grondslag was de Militiewet. Deze wet gaf aan dat iedere gemeente op basis van haar bevolkingsaantal, of na 1861 op basis van het aantal ingeschreven inwoners, een aantal jongemannen voor de militie moest afleveren. De wijze waarop dit gebeurde, stond de gemeenten vrij. De wet bood de mogelijkheid om dit contingent uit vrijwilligers samen te stellen. In artikel 10 van de militiewet uit 1815 stond het volgende: *Het zal aan elke stad of plaats vrij staan dit bepaalde geheel of gedeeltelijk uit vrijwilligers te leveren.*

De provincies waren hiervoor verdeeld in

militiedistricten en de Commissarissen van de Koning(in) hadden de bevoegdheid deze weer onder te verdelen in kantons. Zo kende Zuid-Holland in de jaren 1880 vier militiedistricten, waarvan achtereenvolgens de hoofdplaatsen waren: Den Haag, Rotterdam, Leiden en Dordrecht.

De vier districten waren door de commissaris in 28 militiekantons onderverdeeld. In de hoofdplaatsen van de kantons vonden de lotingen plaats. Die kantons konden, op basis van het inwonersaantal van de gemeenten, bestaan uit een of meerdere gemeenten. Opvallend was dat Hendrik-Ido-Ambacht tot en met 1902 door de Commissaris van de Koningin was ondergebracht bij de gemeente Ridderkerk. De lotelingen van Ambacht moesten dus naar deze naburige gemeente. In 1903 veranderde dit: de lotelingen moesten zich in Ambacht zelf melden.

Zoals reeds kortelijk gemeld, is door den commissaris der Koningin in dit gewest bepaald, dat de loting voor de Nationale Militie in dit district zal plaats hebben te:

Plaats	Dag	Tijd	Uur
Vianen	Dinsdag	7 Okt. a.s.	'svoorm. 9½ u.
Gorinchem	Woensdag	8	10
Sliedrecht	Donderdag	9	10
Hardinxveld	Vrijdag	10	10
Papendrecht	Zaterdag	11	10
Alblasserdam	Zondag	12	10
Dordrecht (*)	Dinsdag	14	9
(†) Woensdag	15	10	
O.-Beivliand	Vrijdag	17	10
Dirksland	Dinsdag	21	9
Zwijndrecht	Donderdag	23	10
Ridderkerk	Maandag	27	10
's-Gravendeel	Dinsdag	28	10

De loting te Dordrecht zal wederom evenals het vorig jaar worden gehouden in één der lokalen van het gebouw „de Toekomst“ aan het Steegoversloot.

Bron: Dordrechtse Courant 22 september 1902

Door den heer Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland is bepaald dat de loting voor de Nationale Militie voor de lichting 1904 zal plaats hebben:

te Dordrecht, op **Woensdag** 7 October 1903, des morgens ten 9 ure, in het gebouw der Toekomst aan het Steegoversloot, voor hen wier namen beginnen met de letters A tot en met K.

Op **Donderdag** 8 October 1903, ten 9 ure, ter zelfder plaats, voor [de letters L tot en met Z.

Te Vianen, op Dinsdag 13 October 1903, ten 9½ ure.

Te Gorinchem op Woensdag 14 October 1903, ten 10 ure.

Te Sliedrecht op Donderdag 15 October 1903, ten 10 ure.

Te Hardinxveld op Vrijdag 16 October 1903, ten 10 ure.

Te Papendrecht op Zaterdag 17 October 1903, ten 10½ ure.

Te Alblasserdam op Zaterdag 17 October 1903, ten 10½ ure.

Te Hendrik-Ido-Ambacht op Maandag 19 October 1903, ten 9½ ure.

Te Ridderkerk, op Maandag 19 October 1903, ten 10½ ure.

Bron: Dordrechtse Courant 24 september 1903

De Dordrechtse Courant meldde deze verandering op 24 september 1903. Op 10 oktober van dat jaar maakte deze courant er opnieuw melding van: *De loting voor de Nationale Militie zal te beginnen met dit jaar niet te Ridderkerk, maar binnen deze gemeente worden.*

Locatie loting

De gemeente moest zorgen voor een geschikte locatie waar de loting plaatsvond. Meestal was dat het gemeentehuis; ook schoolgebouwen of herbergen konden voor deze gelegenheid worden gebruikt. De keuze van een herberg was vaak tot ongenoegen van de militiecommissaris, omdat deze keuze drankmisbruik in de hand zou werken. Ook het gebruik van schoolgebouwen kon op kritiek rekenen, omdat jongere kinderen daardoor in aanraking kwamen met alcohol en vechtpartijen.

Zoals aangegeven: de Ambachters moesten tot 1903 naar het **gemeentehuis** in Ridderkerk, vanaf 1903 naar het **Ambachtse gemeentehuis**. Dat gebeurde vele jaren, want op 19 juli 1928 meldde de Dordrechtse Courant bijvoorbeeld dat op 3 augustus 1928 de loting voor de lichting voor *den dienstplicht der lichting 1929 in de raadzaal van het gemeentehuis* plaatsvond.²

Inschrijving en loting

De loting voor de Nationale Militie ging volgens een nauwgezet administratief systeem, waarin drie registers werden gebruikt:

1. Inschrijvingsregister. Elke man die dat jaar negentien werd, moest zich in januari inschrijven in de woongemeente van zijn ouders. De inschrijvingsregisters werden opgesteld op volgorde van binnenkomst.
2. Alfabetische naamlijst. Vervolgens werden de inschrijvingen op alfabetische volgorde gezet. De alfabetische lijsten werden in tweevoud gemaakt en gecontroleerd: één exemplaar ging na loting terug naar de gemeente, één ging naar de militiecommissaris.
3. Lotingsregister. De militiecommissaris van een kanton zorgde voor een publiekelijke loting. Het lotingsregister werd in tweevoud opgesteld, op volgorde van lotnummer. Een hoog lotnummer betekende meer kans op vrijstelling. Na loting werd het lotnummer ingevuld in het inschrijvingsregister en op de alfabetische naamlijst. Vervolgens gingen de lotingsregisters naar de militieraad, die redenen tot vrijstelling beoordeelde en gegevens in het register aanvulde. De militiecommissaris leverde alle registers (lotingsregister en alfabetische naamlijst) in bij de Commissaris

van de Koning(in); het tweede exemplaar van het lotingsregister ging retour naar de gemeente.

Aan de hand van het inschrijvingsregister zou u kunnen nagaan hoe één of meerderen van uw voorvaders er uitzagen. Er werd immers een 'signalement' opgesteld. Een echtpaar moest zo'n document overleggen, als het wilde trouwen. Hieruit bleek dan dat de aanstaande bruidegom aan de verplichtingen voor de Nationale Militie had voldaan. Dit bewijs is als huwelijksbijlage in de gemeentelijke archieven bewaard gebleven. Aardig van zo'n certificaat is, dat je er enigszins uit kunt opmaken hoe een voorouder er uit zag. Op het voorgedrukte certificaat dienden bij de rubriek *signalement* de volgende zaken te zijn ingevuld: *lengte, aangezigt, voorhoofd, oogen, neus, mond, kin, haar, wenkbrauwen en merkbare teekenen.*

Een voorbeeld van één van Ambachtse voorvaders:

³ *Jacob Dwarswaard*, zoon van Jacob Dwarswaard en Maria Huizer (en kleinzoon van Jan Dwarswaard en Hendrina van Zandeling en van de andere kant van Daniël Janszoon Huizer en Maria Boer) op 24 april 1820 in de Dorpskerk in Hendrik-Ido-Ambacht was gedoopt. Jacob moest zo'n bewijs overleggen toen hij in 1844 trouwde met Adriana Bergijk (dochter van Simon Bergijk en Maria Bos). Zijn 'signalement' staat als volgt beschreven: *Zijn lengte was 1 el en 67 streep, hij had bruine ogen, bruin haar en een ronde kin.* (Dit is weer eens iets anders dan een foto!)

Toch begrijp ik uit de bestudeerde literatuur dat weleens nalatigheden of fouten werden gemaakt. Dat was niet te wijten aan onwil, maar aan onkunde van de bevolking. Zo kwam het in de negentiende eeuw nogal eens voor dat iemand zijn geboortedatum en soms zelfs zijn precieze naam niet kende of kon schrijven.

Officiële trekking

Elke jongen moest in het bijzijn van de andere belanghebbenden volgens een bepaald procedé lijfelijk aanwezig en zijn nummer trekken.

De militiecommissaris, een door de koning(in)

benoemd (gepensioneerde) militair functionaris,⁴ was verantwoordelijk voor de rekrutering binnen een district, dus ook voor de lotingen. Hij werd bijgestaan door een officier, twee onderofficieren en een secretaris die de gouverneur (later commissaris in de provincie) aanwees. Ook moest de burgemeester of een raadslid uit de gemeente, waarin werd geloot, aanwezig zijn om een lot te trekken voor de afwezigen. Bovendien moest hij erop toezien dat de juiste persoon naar voren trad, als zijn naam uit het inschrijfregister werd voorgelezen. De manier van loten werd dus om achterdocht te voorkomen tot in de puntjes geregeld.

Praktijk

Hoe ging het er op de lotingsdag feitelijk aan toe? Wel, over de activiteiten tijdens de loting in de locatieruimte zijn diverse beschrijvingen terug te vinden. Eén ervan vindt u hieronder.

Na een aantal plichtplegingen worden de loten in aanwezigheid van een aantal lotelingen geteld, opgerold, nog een keer geteld, in een grote viskom gedaan en door elkaar geschud. Als alles in orde blijkt, worden de jongens uit de eerste gemeente die moet loten naar binnen geroepen. Ze dienen hun schoenen uit te doen om zich later te laten meten. Vervolgens moeten ze zich in een rij opstellen en stil zijn. De aanwezigheid van veel lotelingen in een kleine ruimte zorgt soms voor ongemak in de raadhuisen en scholen van plattelandsgemeenten 'waar overjas en pet te hulp moeten komen tegen de koude en de tocht, de boerenjongens zijn dan ook minder stil en gevoelen zich meer thuis. Hier zou een groote flesch Eau de Cologne goede diensten bewijzen, want die plattelanders brengen veel zonderlinge odoers mede, vooral op een regendag'.

Vervolgens werden de jongens, nadat ze hun schoenen hadden uitgetrokken, door de militiecommissaris volgens de alfabetische lijst naar voren geroepen. De militiecommissaris overtuigde zich er vervolgens van, in samenspraak met een lid van het gemeentebestuur, dat hij de

juiste persoon voor zich had door de loteling te vragen naar de namen van zijn ouders of zijn geboortedatum.

Als de antwoorden klopten met de gegevens in de inschrijfregisters en de burgemeester of het lid van het gemeentebestuur geen bezwaar maakte: 'dan mag de loteling een lot uit de goudvischkom trekken, dat daarna overluid door de militiecommissaris wordt afgelezen'.

Daarna werd de jongen door een onderofficier uitgenodigd zich 'onder de maat' te plaatsen. De onderofficier noteerde de lengte en uiterlijke kenmerken in het lotingsregister, waarna de loteling zich weer bij de militiecommissaris moest melden om mogelijke redenen van vrijstelling zoals broederdienst of een lichaamsgebrek op te geven: 'en wanneer deze opgaaf door den burgemeester wordt bevestigd en opgeteekend is, kan hij met zijn lot de deur uitgaan, en om gestommel en gedruisch in de zaal te voorkomen, buiten zijn laarschen aan te trekken'.

Bron: Loting voor de militie naar een tekening van W. C. Staring. *Eigen Haard* VI (1889) Stichting Atlas van Stolk, Rotterdam.

Vrijstelling

Was de jongeman ingeloot, dan hoefde hij niet meteen een uniform aan te trekken. In de volgende gevallen was het mogelijk om de dienstplicht alsnog te ontlopen:

1. door vrijstelling, bijvoorbeeld op basis van lengte (kleiner dan 1,55 meter);
2. lichamelijke gebreken;
3. broederdienst;
4. door theologie te studeren;
5. als de loteling de enige wettige zoon was.
6. nummerverwisseling. Hierbij werd tegen betaling het nummer geruild met iemand uit dezelfde gemeente, die was uitgeloot.
7. door het aanstellen van een remplaçant (plaatsvervanger) uit dezelfde provincie die niet op de inschrijvingslijst stond, tegen betaling en door notaris contractueel vastgelegd. Op de achterkant van dit blad, ziet u praktijkvoorbeelden die gaan over vrijstelling.

Lootjesdag: grote happening

De jongeren beschouwden lootjesdag als een dag, waar de emoties hoog opliepen. Zij maakten van deze dag een hele happening. Dat zag ik vooral terugkomen in de regionale kranten tussen 1860 en 1910. Maar deze happening had met name te maken met vechtpartijen als gevolg van drankgebruik (bijvoorbeeld in Sliedrecht en Zwijndrecht). En dat leidde nog al eens tot gewonden en zelfs doden, ook in ons dorp. Het is daarom te begrijpen dat deze lotingsdag bekend stond als 'de officiële dag van de dronkenschap'.

In 1889 publiceerde het blad *Eigen Haard*,⁵ een artikel waarin de auteur een beeld schetste van de beleving van een loteling: 'Als de maand februari in aantocht is, geraakt de twintigjarige jongelingschap in een min of meer zenuwachtige spanning, want dan is de loting in aantocht'. Toen de lotingsdag was aangebroken, verliep de tocht van de jongeren van en naar de lotingplaats meestal volgens een vast stramien. Vroeg in de ochtend verzamelden de lotelingen zich in hun woonplaats. Ze moesten op tijd op, omdat de bestuurders de lotingen bewust vroeg organiseerden om drankmisbruik te voorkomen. Zo moesten de Ambachtse lotelingen in oktober 1903 al om half tien 's morgens op het gemeentehuis zijn. Dit (vroeg) tijdstip kon de lotelingen vaak niet deren. De jongens gingen veelal gewapend met een zakfles sterke drank op pad. Ook was de weg naar de lotingplaats vaak door hen zo uitgestippeld dat zij een aantal herbergen en kroegen konden bezoeken. De deelnemers verschenen daarom nogal eens beschonken op de loting. De militiecommissarissen meldden vaak de problemen die hierdoor ontstonden in hun verslagen...

Redenen wangedrag

De meest voor de hand liggende verklaring voor de onrust was de spanning over het lot dat besliste over je toekomst: in de krijgsmacht of een *veilig* verblijf binnen de eigen gemeenschap.

Inloting betekende dat de loteling een drie maanden tot een jaar onder de wapenen moest blijven. Hij moest afscheid nemen van vrienden, familie en zijn vertrouwde omgeving. De loteling kon zich niet langer bekwamen in een ambacht of helpen op de boerderij van zijn ouders. Er waren ook financiële nadelen: de arme loteling kon zich niet als nummerverwisselaar aanbieden, terwijl de welgestelde loteling gebruik moest maken van een dure remplaçant als hij van zijn dienstplicht verschoond wilde blijven. Een tweede verklaring voor de onrust is de grote symbolische waarde die aan de lotingen werd toegekend. De gebeurtenis ontwikkelde zich tot een *mijlpaal* in het leven van de jongens die de overgang markeerde van kind naar volwassenheid. Het excessieve drankgebruik en de baldadigheden op de route naar en van de loting-

plaats waren daar uitingen van. Verder was ook duidelijk dat de deelnemers aan de lotingen wilden opvallen. Ze maakten niet alleen veel herrie, maar trokken ook in fysiek opzicht de aandacht. Vaak was het namelijk een gebruik dat de lotelingen hun nummer op pet, hoed of jas spelden. In sommige streken was het zelfs traditie het hoofddekseel met bloemen te versieren (Sas van Gent, Staphorst). In de regio van Ambacht was dat niet het geval.

De situatie in ons dorp 1894: bezoek Rijsoordse bierhal

Tot de rituelen van lootjesdag behoorden het bezoeken van herbergen of 'bierhallen'. Zo bezochten Ambachtse lotelingen op 19 oktober 1894 de Rijsoordse bierhal van J. Sint Nicolaas. Volgens het *Nieuwsblad* uit 20 oktober 1894 bedreigden zij de vrouw van Sint Nicolaas. Blijkbaar had zij zoveel gezag dat de aangeschoten Ambachters afdroepen en naar hun gemeente terugkeerden 'zonder verder onheilen te veroorzaken'.

Rijsoord, 19 October. De lootjesdag, die altoos nog al wat rumoer onder het jonge volkje brengt, liep jl. Woensdag nog al van stapel, daar de herbergen zoo het scheen, niet gesloten behoeften te zijn. Een gezellig koppeltje lotelingen uit H.-I.-Ambacht, wegens oud gebruik hun wandeling over ons dorp makende, hadden toch de aardigheid om een bezoek te brengen aan de bierhal van J. Sint Nicolaas. Na eenige drukte gemaakt en vrouw Sint Nicolaas gedreigd te hebben te slaan, die zich daar natuurlijk tegen verzette, verlieten zij haar huis en vertrokken naar hunne gemeente, zonder verdere onheilen te veroorzaken.

Bron: *Nieuwsblad, gewijd aan de belangen van de Hoeksche Waard en IJselmonde 2010 oktober 1894.*

1902: dodelijk slachtoffer

Over onheil gesproken: een absolute topper (beter dieptepunt) was de brute moord die in oktober 1902 aan de Achterambachtseweg werd gepleegd. Op 27 oktober 1902 doodde de 19-jarige vlasarbeider Adrianus van der Linden met een mes de 22-jarige timmerman Joost van Es. Van der Linden, die twee messen had en één ervan had

uitgeleend, handelde uit drift, zo bleek uit het verslag van de rechtszitting. Tegen één van de omstanders had Van der Linden bekend dat 'hij het heeft gedaan'.

Bovendien was hij volgens de *Dordrechtsche Courant* ook dronken. De reden van zijn optreden was dat modder naar hem werd gegooid. In het blad *Grondwet* staat een verslag waarin wordt aangegeven dat Van der Linden al eerder van plan was om zijn mes te gebruiken. Ook zou hij volgens dit verslag uit de *Grondwet* juist niet dronken zijn geweest. Hij zou hebben geprobeerd om 'den zoon van A. Smit, met zijn 'vlijmscherp mes' te raken'. Smit wist evenwel zoodanig uit te wijken, dat het mes in de hondenkar drong, aldus het verslag. De officier van Justitie eiste een celstraf van acht jaar. Uiteindelijk legde de rechter hem een celstraf van zes jaar op.

Van der Linden heeft, toen hij zich van Hendrik-Ido-Ambacht naar de loting te Ridderkerk begaf, den zoon van A. Smit, dien hij op een hondenkar ontmoette, getracht een steek toe te brengen met een vlijmscherp mes, dat hij vooraf geslepen had. Smit wist evenwel zoodanig uit te wijken, dat het mes in de kar drong. Geen der personen, die bij den moord tegenwoordig waren, ook de dader niet, verkeerden onder den invloed van sterken drank. Gistermorgen zijn de getuigen door den officier van justitie te Dordrecht gehoord.

Bron: *Grondwet, 1 november 1902.*

1910: Dijker getroffen door een Dorpse klomp

Bij dit treurige incident bleef het niet. Immers, nog geen tien jaar later was het in de buurt van de Achterambachtseweg weer raak. Blijkbaar was lootjesdag ook een dag, waarin allerlei onderbuikgevoelens naar boven kwamen. Zo bestond een 'vijandschap' tussen de jongeren uit Sandelingen-Ambacht en de jongeren die in de buurt van de Veersedijk woonden. Kort gezegd: *de dorpers* tegen de *dijkers*. De Dijkers waren veelal vrijpostige, jeugdige slopers, die werkten bij slooprijen, zoals die van Frank Rijdsdijk aan de Veersedijk. Volgens het verslag uit het Dagblad van Noord-Brabant waren de dijkers 'zeer vechtlustig gestemd' en daagden ze de dorpers uit met het volgende 'krijgslied' met de volgende regels:

*Wat is die Ambachtse toren toch hoog
Wat zijn die Ambachtse jongens toch droog*

Volgens het verslag werden de dorpers in dit lied ook uitgescholden voor *hongerlijders*. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten. De incidenten escaleerden: de woede uitte zich in het slaan van 'den kop van het paard van Jan Molendijk van den Oostendam', de *bende* drong de woning van loodgieter Seton binnen en voor de woning van huisarts Kamberg ontstond een flinke vechtpartij. Een zekere Adam Kanters kreeg vervolgens een Pak 'ransel'. De vechtpartij eiste uiteindelijk een slachtoffer: de 18-jarige J. Smit, slopersknecht van de firma Frans Rijdsdijk. Hij was blijkbaar een lid van de *bende* van de *dijkers*. Smit werd door een klomp geraakt, bloedde hevig, was bewusteloos en werd in Dordrecht geopereerd. Dat ging op een bijzondere manier. De *Dordrechtse Courant* vermeldde namelijk hij *per rijtuig* moest worden vervoerd. Een ziekenauto ontbrak dus. 'Ten huize van den burgemeester van Zwijndrecht, den heer P. J. A. de Bruïne werd om een extra pont getelefoneerd – de pont vaart na tien en om het half uur. Aan het ziekenhuis was men ook telefonisch op de komst van Smit voorbereid. Onmiddellijk werd hij daar door dr. Goemans geopereerd. Zijn toestand was van morgen redelijk', aldus deze krant op 26 augustus 1910. Justitie en politie verrichtten vervolgens onderzoek door op last van de 'rijksveldwachter tal van klompen' in beslag te nemen.

De Dordrechtsche Courant deed uitgebreid verslag van de rechtszitting op 29 november 1910. Want inmiddels was de dader gevonden, dat was Pieter Cornelus S. 29 jaar en landbouwer. Een flink aantal getuigen was opgeroepen om hun visie te geven, waarbij overigens niet alle neuzen één kant op stonden. De officier van justitie zei uiteindelijk tijdens de rechtszitting: 'It is een wonder dat de zaak zo goed afgelopen is, zoodat alleen kan worden ten laste gelegd, mishandeling, die zwaar lichamelijk letsel ten gevolge heeft, gelukkig niet den dood. Met die vechtpartijen moet het uit zijn en eischt daarom veroordeling tot gevangenisstraf van een jaar'.

Rechtswezen.		
Arrondissements-rechtbank te Dordrecht. <i>Zitting van Maandag 8 December.</i>		
Heden hield deze rechtbank een buitengewone zitting ter behandeling van eenige belangrijke zaken. Daaronder in de eerste de onlangs gepleegde en nog versch in de herinnering liggende. Moord te Hendrik-Ido-Ambacht. Als beklagde stond terecht de 19-jarige vlasarbeider Adrianus van der Linden, uit Hendrik-Ido-Ambacht, thans gedetineerd.		
Hem wordt ten laste gelagd: dat hij op 27 Oktober onder de gemeente Hendrik-Ido-Ambacht Joost van Es opzettelijk zwaar lichamelijk letsel heeft toegebracht door met een mes hem een steek in de borst ter hoogte van het hart toe te brengen, welke steek doordroeg tot in het hart en tengevolge waarvan Joost van Es onmiddellijk daarna is overleden;		
of althans dat hij op 27 Oktober onder de gem. Hendrik-Ido-Ambacht Joost van Es opzettelijk met een mes een steek in de borst ter hoogte van het hart heeft toegebracht, welke steek doordroeg tot in het hart en tengevolge waarvan Joost van Es onmiddellijk daarna is overleden.		
De verslagene was een 22-jarige gezonde timmerman.		
Er waren 10 getuigen gedagvaard, waaronder drie deskundigen, de heeren dr. J. G. Meilink, dr. D. J. Asmiraal en dr. Kamberg, de beide eersten uit Dordrecht, de laatste uit Hendrik-Ido-Ambacht.		
Uit het verhoor der deskundigen bleek, dat het lijk uitwendig weinig anders te zien gaf dan een wond gelegen aan den rechterkant van het borstbeen.		
Bij de inwendige schouwing bleek het lichaam zoodanig uitgebloed, dat de deskundigen tot de konklusie kwamen, dat er geen andere doods-oorzaak kon bestaan, dan een steek in het rechterhart, met geweld toegebracht.	Met het ter zitting aanwezige mes, dat de beklagde als zijn eigendom herkende, kan de steek toegebracht zijn, maar dan moet dit met verbaasende kracht geschied zijn.	De eerste getuige was D. Klootwijk. Uit zijn verhoor bleek dat er twee groepen lotelingen op den Achterweg liepen, de achterste gooidde de groep die voorop liep met modder. Dit gaf onaangenaamheden. Ploetseling kwam Joost van Es het groepje personen, waarbij getuige zich bevond, achterloopen. Hij zei: 'ik ben gestoken' en op hetzelfde oogenblik rolde hij, met het hoofd voorover, de sloot in. Toen men hem er aithaalde, gaf hij nog eenig teeken van leven, maar zeggen deed hij niets. Hij heeft niet gezien dat Van der Linden slaag heeft gehad, ook heeft hij Joost van Es niet zien bedreigen, evenmin heeft hij beiden kort te voren in elkaars nabijheid gezien. Ook heeft de verslagene niet gezegd wie hem gestoken had.
Met deze verklaringen klopten die van den volgenden getuige Cornelis van Es. Deze kwam terug op zijn verklaring in de instruktie, al zou hij Van Es vlak vóór Van der Linden hebben zien staan.		
De getuige Mr. Stolk, wiens verhoor geen bijzonderheden opleverde, zeide den verslagene met D. Klootwijk uit de sloot gehaald te hebben.		
Beklagde zeide dat hij mee geholpen had, wat Stolk ontkende.		
De volgende getuige Johs. Valster is zeer bezwaard voor den beklagde. Toen de verslagene in de sloot viel, zeide beklagde tegen hem: 'ik heb het gedaan.'		
Bij zijn verhoor erkent beklagde, dat hij den steek heeft toegebracht. Hij was dronken, handelde in drift, omdat hij slaag had gehad op zijn rug en achter op het hoofd. Van wie hij die slagen heeft gehad, weet hij niet. Hij handelde niet met opzet.		
De substituu-officier van justitie, mr. Rayer, zeide tegen zijn gemoed in te spreken als hij zou zeggen, dat er in dese zaak overvloedig bewijs was. Maar toch is er voldoende bewijs, in de eerste plaats de volledige bekentenis van beklagde, een bekentenis die door eenige aanwijzingen wordt bevestigd, dat hij een mes heeft gehad.		
Spreker betoogt dat deze beklagde moet veroordeeld worden wegens zware mishandeling, die den dood tengevolge heeft. Verder betoogt hij dat beklagde is uitgegaan met het plan om te vechten blijkende uit de omstandigheid dat hij met twee messen op zak van huis is gegaan. (Een dier messen heeft hij aan een kameraad ten geschenke gegeven.		
Spr. achtte een zware straf noodig al heeft hij medelijden met den bekl., hij heeft ook medelijden met het slachtoffer.		
Zijn eisch is: dat beklagde zal worden veroordeeld tot 8 jaren gevangenisstraf wegens zware mishandeling.		
Mr. Oudgeest noemde desen beklagde een ongelukkig, een rampzalige. Hij is een flink jongeling, de kostwinner zijner familie, staat tot vóór den 27e Oktober bekend als een oppassend jongmenschen. Pl. legt over verklaringen van twee patroons en den onderwijzer De Vries, waaruit blijkt dat bekl. oppassend en nooit vechtlustig was.		
Deze beklagde komt in een opgewonden toestand, nadat wij eenige klappen heeft gekregen, tot een uitbarsting van zinlooze drift en woede. Pleiter betoogde dat het niet aangaat den bekl. wegens zware mishandeling te veroordeelen. Hij konkludeert dat de beklagden zal worden veroordeeld wegens mishandeling die den dood tengevolge heeft gehad. Met het oog op zijn goed verleden en de drift waarin hij heeft gehandeld, roept pl. de klemmentie voor beklagde in.		

Bron: *De Dordrechtsche Courant, 9 december 1902.*

Ernstige mishandeling.

Evenals in zoo vele dorpen, bestaat te Hendrik-Ido-Ambacht een onverklaarbare vijandschap tusschen de bewoners van de deelen, waaruit de gemeente bestaat. De jongens, die aan den Vegerschen dijk of de Steenplaats wonen, kunnen die uit de kom van het dorp niet luchten of zien, en telkens, als de gelegenheid zich voordoet, geeft dit aanleiding tot kloppartijen.

Vooraf op lotingsdag, als Donderdag, wanneer de „dijkers” naar het dorp moeten, zijn de gemoederen in beroering en trekt men al gauw van leer. Eenige jaren geleden eischte „lootjesdag” een slachtoffer, werd een jonge man zoodanig mishandeld, dat hij overleed. Donderdag is het er ook weer ernstig toegegaan.

Weer waren de lotelingen en hun aanhang in twee troepen verdeeld, „dorpers” en „dijkers”. Laatstgenoemde waren zeer vechtlustig gestemd en zongen voortdurend hun, de „dorpers” uittartend krijgslied:

Wat is er die Ambachtsche toren toch
[hoog] Waf zijn er die Ambachtsche jongen
[toch droog.]

Ook worden de Ambachters in dezen zang uitgescholden voor „hongerlijders”.

Driemaal werd de troep door de politie weggejaagd, maar telkens kwam hij terug.

Toen het donker werd, moest het eerst Jan Molendijk van den Oostendam het ontgelden. Deze, een vrachtrijder, kwam met een rijtuig aangereiden en werd staande gehouden, terwijl zijn paard voor den kop werd geslagen.

Later drongen zij de woning van den loodgieter Seton binnen, doch deze onthaalde hen zóó vriendelijk, dat de schreeuw-ers gauw de deur uit waren.

Bron: Dagblad van Noord-Brabant 26 augustus 1910.

Geleidelijke afschaffing

De loting werd tussen de eeuwwisseling en 1940 geleidelijk afgeschaft. Zo kwam er met de wet op de persoonlijke dienstplicht van 2 juli 1898 een eind aan het remplaçantenstelsel. Bij de invoering van de Dienstplichtwet in 1922 bleef de loting bestaan, de vrijstellingsgronden bleven ongewijzigd.

Er kwam in 1928 een centrale loting in plaats van een loting per gemeente. Uiteindelijk schafte de regering in 1938 de loting als selectiemiddel af: op 28 juni 1937 vond de laatste loting (voor de lichte 1939) plaats.

Nieuwsblad voor de Hoeksche Waard en IJsselmonde
245 september 1937.

Er waren ook al klappen gevallen, doch niet ernstig nog. Zekere Adam Kanters kreeg een slag, viel neer en hield zich, of hij buiten wisten was. Dit was echter niet het geval, maar daaraan had hij het te danken, dat hij niet meer ransel kreeg.

Tusschen negen en tien uur was het pikdonker. Toen was de bende voor de woning van dr. Kamberg. Deze hoorde het spektakel, doch kon, wegens de duisternis geen mensch onderscheiden.

Plotseling weerklonk een doffe slag, als of een pistool werd afgeschoten. De veldwachters, — de rijksveldwachter Louterse van Lekkerland en de gemeenteveldwachters Groenendijk en Stok, — snelden toe en vonden daar hevig bloedende liggen den 18-jarigen J. Smit, sloopersknecht op de werf van de firma Frank Rijdsdijk.

Smit was bewusteloos en had een diepe wonde boven het recheroog. Dadelijk werd hij bij dr. Kamberg binnen gebracht, die hulp verleende. Hij konstaterde een spuitende wonde en dat de schedel op de plaats der kwetsuur was ingedeukt. Daarom achtte hij een middellijke overbrenging naar het Ziekenhuis te Dordrecht noodzakelijk. Daar werd hij door dr. Goemans geopereerd. Zijn toestand was gisterenmorgen redelijk.

De burgemeester, de heer W. Spoor, stelde oogenblikkelijk met de politie een onderzoek in. De namen van hen, die bij het geval tegenwoordig waren, waren bekend

en tot diep in den nacht werden ze in verhoor genomen. Hoogstwaarschijnlijk is de wonde toegebracht met een klomp.

De substituut-officier van justitie bij de arrondissements-rechtbank te Dordrecht, mr. Toutenhoofd, kwam gistermorgen al vroeg te Hendrik-Ido-Ambacht om een onderzoek in te stellen. Verscheidene personen werden door hem verhoord. Tal van klompen werden door den rijksveldwachter op last der justitie in beslag genomen. Wie de dader is, is nog niet bekend.

De „dijkers” hebben, toen Smit, — een hunner, — werd weggevoerd, wraak gezworen. Ze schreeuwden, dat ze het op de dorpers den 31sten Augustus op Zwijndrecht wel zouden verhalen. D. Cr.

— Bij de Tweede Kamer is een wetsontwerp ingediend tot wijziging der dienstplicht.

De regeering stelt voor het jaarlijksch contingent van 19500 man tot 32000 man te verhoogen. De eerste oefening voor onberedenen zal tot elf maanden worden verlengd. Daar het jaarlijksche contingent tot 32000 man wordt verhoogd is het niet mogelijk dat vrijstelling wegens broederdienst blijft bestaan, waarom de regeering dan ook voorstelt dit af te schaffen. Bovendien stelt de regeering voor de loting te doen vervallen en later door een beter stelsel te vervangen. De jaarlijksche uitgaven zullen door deze maatregelen worden verhoogd met f 17.512.000.—, terwijl f 22.000.000.— voor uitbreiding der kazerneering nodig is.

Noten

1. Met de wet van 1817 bestond vanaf dat moment de Nederlandse krijgsmacht onder meer uit beroepsmilitairen (waaronder tot 1829 de buitenlandse huurlegers) en vrijwilligers, aangevuld met het aan de militaire districten opgelegde aantal ingelote dienstplichtigen.
De dienstplicht duurde de gehele negentiende eeuw vijf jaar. Maar de ingelijfde loteling verbleef niet in deze jaren daadwerkelijk onder de wapenen. De duur van de 'eerste oefening' in de kazerne van de infanterie, het legeronderdeel waar de meeste dienstplichtigen terecht kwamen, varieerde tussen 1813 en 1898 van drie maanden tot een jaar. De periode werd in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk aan langer. Na de eerste oefening werd de milicien met onbepaald verlof gestuurd. Hij mocht de kazerne verlaten en zijn plunjezak, zakboekje en verlof pas mee naar huis nemen. Hiermee eindigde zijn dienstplicht echter niet. De rekrut kreeg nog een aantal jaren met allerlei verplichtingen te maken die zijn bewegingsvrijheid beperkten. De lotelingen die een dienstplichtig nummer hadden getrokken, namen in mei hun intrek in de kazerne.
Er was een zekere lokalisatie van de militie: de jonge dienstplichtigen werden meestal ingedeeld bij een regiment dat in hun provincie een garnizoen had. Hoewel Dordrecht een (artillerie)kazerne had, kwamen jongeren uit onze regio kwamen ook in kazerne van Bergen op Zoom terecht.
2. De verandering van gemeente en de aanwijzing van de raadszaal als locatie in ons dorp zijn niet aan de orde geweest tijdens de vergaderingen van de gemeenteraad in H.I. Ambacht. Ik heb de gemeenteraadsverslagen van 1901 t/m 1903 bestudeerd en ben deze onderwerpen niet tegengekomen.
3. Met dank aan Alie Tas, voorzitter van het Historisch Genootschap.
4. De militair had minstens de titel luitenant-kolonel. H.I. Ambacht viel onder het 4e district van Zuid-Holland: Dordrecht. Bekende militiecommissarissen waren: luitenant-kolonel Van Braam Houckgeest (rond 1900), luitenant-kolonel J.A. Bikkens (rond 1917).
5. Eén van Nederlands eerste geïllustreerde tijdschriften

Literatuur

1. De Beaufort, A.A.: *Vijftig jaren uit onzen geschiedenis 1868-1918, Deel 1 en 2*; Amsterdam, 1928.
2. Schneider, Willem: 'Het defensieve vermogen van het Koninkrijk der Nederlanden' in: *De Nederlandse Neutraliteitspolitiek 1870-1940*, 1984.
3. Smitsaert, H.: *Nederland in den aanvang der 20e eeuw*; z.p., 1910.
4. Van Dam van Isselt, W.E.: *Beknopt Geschiedkundig overzicht v/d ontwikkeling van ons krijgswezen sedert 1813*; Breda, 1903.
5. Van Roon, E. W.: *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*, z.p. 2013.

De Spaanse griep in Ambacht

Riny Benschop

In februari 1918 verhuisde de familie Horjus vanuit Oud-Loosdrecht naar Hendrik-Ido-Ambacht. Met haar komst kreeg de pastorie van de Gereformeerde Kerk nieuwe bewoners. Dominee Marten Horjus, zijn vrouw en drie schoolgaande dochters ontdekten dat het rustig wonen was aan de Paulusweg. Het huis naast de kerk bevond zich als het ware aan de rand van de bewoonde wereld en van daar keek je een heel eind weg.

In het najaar, toen de Spaanse griep het dorp in haar greep had, stond de dominee elke morgen een tijdje voor het raam, turend naar de huizen verderop, beneden en boven aan de dijk. Meer dan eens klonk het uit zijn mond: daar blijven de luiken dicht.

Zo zal vele jaren later zijn destijds dertienjarige dochter Hendrika het zich herinneren: haar vader op de uitkijk, de dreiging, de angst, de doodsbberichten. Er was nog iets dat voor altijd in haar geheugen stond gegrift: 21 gemeenteleden van de Gereformeerde Kerk overleden aan deze kwaadaardige ziekte.¹

juli – september 1918

Een onbekende, zeer besmettelijke ziekte die onder de naam Spaanse griep² de wereld overging en miljoenen slachtoffers maakte, arriveerde in juli in Nederland. De eerste berichten maakten melding van besmettingen in Roermond, Assen, Harlingen, Haarlem en Delft. Het betrof hier vooral militairen die opeengepakt in kazernes zaten. Al gauw bleek dat de ziekte zich ook verspreidde onder de burgerbevolking in alle delen van het land.

De Centrale Gezondheidsraad, die de regering adviseerde, kwam met richtlijnen. In de eerste plaats: zorg voor een goede ventilatie. Niet alleen van de eigen woning, maar ook van scholen, kantoren, fabrieken, winkels, kazernes, boten, trams en treinen. ‘Weest niet beducht voor flink wat versche lucht en bedenkt, dat eene krachtige luchtversanding de smetstof verdrijven kan, die anders in een lokaal

blijft hangen en mogelijk de besmetting overbrengt’, zo schreef de Raad. Verder was het zaak ‘volksopvoeringen’ te vermijden en te zorgen voor een goede hygiëne. Deze basisregels hadden in het verleden hun nut bij allerlei besmettelijke ziekten bewezen.³

Veel meer kon niet gedaan worden. De veroorzaker van alle ellende, een virus, hield zich schuil. Virussen kwamen pas in beeld nadat in 1931 de wetenschap de beschikking kreeg over de elektronenmicroscop. Anno 1918 moesten dokters strijd voeren tegen een onzichtbare vijand.

Nadat eind juli in Zwijndrecht de eerste gevallen van Spaanse griep waren geconstateerd, volgde op 3 augustus de melding dat er ook in Hendrik-Ido-Ambacht enkele patiënten waren. Tegelijk werd bekend dat in de maand juli in Nederland 98 mensen aan deze ziekte waren overleden.⁴ Het aantal besmettingen liep verder op en toen bleek dat het landelijk dodental over augustus 534 bedroeg, groeide de ongerustheid. Maar met 183 doden in september leek de ziekte op haar retour en begon men te geloven met een betrekkelijk onschuldige variant van doen te hebben. De verwachting was dat het leed spoedig geleden zou zijn. Het optimistische gevoel werd in Ambacht nog eens aangewakkerd door het feit dat de bewoners die besmet waren geraakt zonder uitzondering allemaal weer herstelden. Ook in Zwijndrecht en Heerjansdam knapte iedereen op.

oktober – december 1918

Medio oktober was het gedaan met het optimisme. Het landelijk beeld liet een sterke stijging van het aantal zieken zien en onrustbarend veel sterfgevallen. Deze situatie deed zich ook voor in de regio Dordrecht. In de stad gingen op maandag 21 oktober de scholen dicht. Ze werden gezien als brandhaarden van besmetting.

Op diezelfde dag overleed in Ambacht

De gereformeerde kerk en pastorie aan de Paulusweg omstreeks 1920. Collectie Historisch Genootschap.

onderwijzer Gerrit Rijken als eerste aan de Spaanse griep. Het halve dorp kende hem. Deze tuinderszoon – hij woonde aan de Vrouwgelenweg – had als kwekeling op de christelijke school aan de Kerkstraat gewerkt en vervolgens enkele jaren les gegeven op de christelijke school aan de Onderdijkse Rijweg. In 1916 was hij overgestapt naar een school in Dordrecht. Hij was 26 jaar.⁵

Op woensdag 23 oktober kreeg burgemeester Van der Wedden een telegram uit Den Haag waarin geïnformeerd werd naar de ernst van de situatie in zijn gemeente. Hij besloot de vraag voor te leggen aan de plaatselijke huisarts, dr. Kamberg. Die reageerde met de constatering dat de Spaanse griep in Ambacht epidemische vormen had aangenomen.⁶ Dat was niet teveel gezegd. Het hoofd van de 2e openbare school, B. M. Wepster, liet het gemeentebestuur weten dat er inmiddels 93 leerlingen ziek thuis waren. Dat leidde direct tot het besluit alle scholen met ingang van maandag 28 oktober te sluiten. Ook het catechisatieonderwijs en de repetitiebijeenkomsten van zangkoren werden verboden.⁷

De milde zomergriep vertoonde zich nu in een andere gedaante en maakte dat iedereen moest vrezzen voor zijn leven. De ziekte kenmerkte zich in het begin door koude rillingen en heftige hoofdpijn waarna ernstige longcomplicaties volgden.

De patiënt ging snel achteruit en kon binnen enkele dagen, soms zelfs binnen enkele uren, overlijden. Wie na een week nog leefde, redde het meestal wel.⁸ Dat de ziekte zich tot een epidemie ontwikkelde, had misschien nog een andere

oorzaak: een gebrekkige ventilatie. Nu de dagen korter en frisser werden, bleven deuren en ramen vaker dicht.

Feit is dat in de periode van 21 t/m 31 oktober 13 inwoners aan de Spaanse griep overleden: vijf kinderen, de jongste 2, de oudste 12; vier mannen en drie vrouwen in de leeftijdscategorie 20-40 jaar en een vrouw van middelbare leeftijd. In de eerste weken van november zag het er nog somberder uit.

Wouter

Een van de kinderen die overleed aan de Spaanse griep was Wouter Visser. Hij was 7 jaar. De familie Visser woonde in een huisje aan de dijk. Het maakte deel uit van een rijtje arbeiderswoningen dat binnendijks, tussen de Veerweg en de stoep bij Kauling, was neergezet. Het gezin telde acht kinderen van wie Wouter de jongste was. Zijn oudste broer, Cornelis, was getrouwd en woonde met zijn gezin – echtgenote Geertje Terlouw, drie dochters en een zoon – in het aangrenzende huis. Daar diende zich op 31 oktober 1918 met de geboorte van een zoon gezinsuitbreiding aan. Diezelfde dag is Wouter gestorven. De volgende morgen is Cornelis naar het gemeentehuis gegaan om aangifte te doen. Eerst van het overlijden van zijn broertje. Vervolgens van de geboorte van zijn zoon. De man achter het loket informeerde naar de naam van de pasgeborene. ‘Wouter,’ zei Cornelis, ‘we noemen hem Wouter.’

Er ging bijna geen dag voorbij zonder een of meer doden. Maar de ziekte toonde zich opnieuw onvoorspelbaar en vanaf 19 november volgden er zowaar een aantal dagen zonder doodsberichten. Dat gaf moed. Het gemeentebestuur besloot direct het er op te wagen en gaf de scholen toestemming de lessen op maandag 25 november te hervatten. Het dodental ten gevolge van de Spaanse griep kwam in november uit op 32. Net als in oktober waren het vooral kinderen en jonge volwassenen die kwamen te overlijden. In december werden er nog twee doden gemeld. Uit het overzicht⁹ blijkt dat het aantal slachtoffers in Hendrik-Ido-Ambacht en

Zwijndrecht vrijwel gelijk was. Wel werd Ambacht naar verhouding zwaarder getroffen omdat het aanzienlijk minder inwoners telde. Het landelijk sterftecijfer voor november maakt duidelijk hoe groot de ramp was die zich voltrok.

De Spaanse griep bleef in 1919 en 1920 steeds weer de kop opsteken en slachtoffers maken, maar een golf zo extreem als in november 1918 zou zich niet meer voordoen. Vanaf 1921 werd niets meer van de ziekte vernomen. Geleidelijk begon men te geloven dat de ziekte van de aardbodem was verdwenen.

Aantal slachtoffers van de (Spaanse) griep in 1918

Plaats	juli-sept.	oktober	november	december
Dordrecht	6	117	80	1
Heerjansdam	-	-	8	-
Hendrik-Ido-Ambacht	-	13	32	2
Zwijndrecht	-	11	30	2
Totaal in Nederland	815	3.208	10.676	2.885

Inwoneraantal per 31-12-1917: Dordrecht 54.256, Heerjansdam 1.352, Hendrik-Ido-Ambacht 4.748, Zwijndrecht 8.781, Nederland 6.724.663

Noten

1. Gegevens ontleend aan het In Memoriam gewijd aan mevrouw H. A. M. Bax-Horjus, onder de titel 'Domineesdochter bleef strijdbaar' gepubliceerd in *Trouw*, 29 mei 2004.
2. R. A. de Melker, De huisarts en de 'Spaanse griep', 1918-1920. *Huisarts en Wetenschap* 48 (13) december 2005, p. 684-688. Het persbureau Reuter meldde in mei 1918 dat de Spaanse koning Alfonso XIII en zijn ministers door een geheimzinnige en zich snel uitbreidende ziekte geveld waren. De naam Spaanse griep suggereert dat de ziekte in Spanje begonnen zou zijn. In werkelijkheid is dit óf China óf de VS geweest.
3. *Dordrechtse Courant* van 16 juli 1918. Regionaal Archief Dordrecht, toegang 569, inv.nr. 213. Zie ook: RAD, toegang 8-B-1980, inv.nr. 28.
4. *Dordrechtse Courant* van 26 juli en 3 augustus 1918. RAD, toegang 569, inv.nr. 213.
5. Gerrit Rijken was omstreeks 1908 als kwekeling werkzaam op de school aan de Kerkstraat. Zie P. J. Plaisier *Hendrik-Ido-Ambacht in oude ansichten* (Zaltbommel 1980), nr. 36. Uit een krantenbericht blijkt dat hij in 1912 les geeft op de christelijke school aan de Onderdijkse Rijweg. *Dordrechtse Courant* 12 januari 1912. RAD, toegang 569, inv.nr. 193. Diezelfde krant maakt in 1916 melding van zijn overstap naar de christelijke school aan de Museumstraat in Dordrecht. *Dordrechtse Courant* 29 februari 1916. RAD, toegang 569, inv.nr. 206.
6. RAD, toegang 1036, inv.nr. 320.
7. Mededeling Wepster zie RAD, toegang 1036, inv.nr. 116. Voor het besluit de scholen te sluiten zie RAD, toegang 1036, inv.nr. 320.
8. R. A. de Melker, De huisarts en de 'Spaanse griep', 1918-1920. *Huisarts en Wetenschap* 48 (13) december 2005, p. 685.
9. De sterftecijfers in het overzicht zijn ontleend aan de opgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek zoals gepubliceerd in het *Bijvoegsel tot de Nederlandsche Staatscourant* van woensdag 19 februari 1919, nr. 42. We beschikken nog over enkele cijfers ter vergelijking. De Ambachtse burgemeester verstuurde namelijk twee brieven, respectievelijk 29 oktober en 15 november 1918, waarin hij melding maakt van het aantal overledenen ten gevolge van de Spaanse griep. Zie hier-voor RAD, toegang 1036, inv.nr. 320. Het CBS komt voor oktober/november uit op 45 doden; de burgemeester houdt het voor deze periode op 46. In het overzicht staat 'Spaanse' met reden tussen haakjes. Het CBS heeft in zijn opgave geen onderscheid gemaakt tussen de 'gewone' griep en de Spaanse griep. Aangezien de burgemeester uitdrukkelijk 46 slachtoffers van de Spaanse griep vermeldt, kunnen we concluderen dat de haakjes niet op Ambacht van toepassing zijn.

Colofon

'Swindregt were', een naam die naast 'Swijndregt were' al eeuwen geleden gebruikt werd voor de Zwijndrechtse waard, is het blad van het *Historisch Genootschap Hendrik-Ido-Ambacht* en de *Historische Vereniging Zwijndrecht*.

Het periodiek verschijnt twee maal per jaar en wordt gratis aan de leden toegezonden.

Redactie Hendrik-Ido-Ambacht:

drs. W. Schneider, R. Benschop

Redactieadres:

Ary Schefferlaan 14,

3343 DN Hendrik-Ido-Ambacht

E-mailadres: willemschneider1@gmail.com

Secretariaat Historisch Genootschap

Hendrik-Ido-Ambacht:

T. den Draak, Het Jaagpad 5,

3342 DB Hendrik-Ido-Ambacht

E-mailadres: timdendraak@hotmail.com

telefoon: 06 - 31 94 34 35

Vestigingsadres: 'Den Brommert',

Dorpsstraat 84, 3342 BD Hendrik-Ido-Ambacht

Vormgeving: H. Reijerse

Productie: Tinto Media, Hendrik-Ido-Ambacht

De verkoopprijs voor losse nummers: € 5,00

De redactie is niet verantwoordelijk voor de inhoud van de onder auteursnaam geplaatste artikelen.

© Redactie blad en de auteur. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopieën, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie en auteur. Na toestemming moet de bron vermeld worden.

ISSN: 2215-0439

Redactie Zwijndrecht:

M. M. de Jongh MA, drs. C. L. van der Leer,

dr. C. R. van den Berg

Redactie-adres:

Saturnusstraat 16, 3331 SM Zwijndrecht,

E-mailadres: SW-redactie@swaen.org

Historische Vereniging Zwijndrecht:

Vestigingsadres: 'Oudheidkamer De Vergulde Swaen',

Rotterdamseweg 53-55, 3332 AC Zwijndrecht,

telefoon: 078 - 612 56 81

E-mailadres: info@swaen.org

1891 15967 Heijstek Jan	Vader <i>Arie Coetzoon</i> Moeder <i>Belia Jantje van Wingerden</i> Geboren te <i>Hendrik-Ido-Ambacht</i> den <i>23 September 1861</i> Laastt gewoond te <i>Hendrik-Ido-Ambacht</i> Bij zijne aankomst bij het korps, lang 1 ellen 6 palmen 7 duimen 5 strepen.	Aangezigt <i>ronde</i> Voorhoofd <i>ruw</i> Oogen <i>groen</i> Neus <i>ordinaar</i> Mond <i>klein</i> Kin <i>ronde</i> Haar <i>verklebruid</i> Wenkbrauwen <i>ruw</i> Merkbare teekenen <i>geene</i>
	Extracte afgegeven door den Meester van Heijstek den 14 Feb 1891	

Jan Heijstek, geb. 23 Sept 1861, is op 6 Mei 1830 ingezet als milicien bij de 9e afd. Infanterie, voor den tijd van vijf jaren, tegen plaatsvervangende dienst van Dirk Heijstek van Rotterdam, geboren 16 Aug 1828, die op 16 August 1828 nam dienst bij de 9e afd. Infanterie, te Brussel, in België, in 1830.	Heijstek, Maarten, geb. 1 Jan 1831, is op 6 Mei 1830 ingezet als milicien bij de 9e afd. Infanterie, voor den tijd van vijf jaren, tegen plaatsvervangende dienst van Dirk Heijstek van Rotterdam, geboren 16 Aug 1828, die op 16 August 1828 nam dienst bij de 9e afd. Infanterie, te Brussel, in België, in 1830.
--	---

3166 Heijstek Maarten	Vader <i>Arie</i> Moeder <i>Belia van Wingerden</i> Geboren te <i>Hendrik-Ido-Ambacht</i> den <i>1 Januari 1837</i> Laastt gewoond te <i>Hendrik-Ido-Ambacht</i> Bij zijne aankomst bij het korps, lang 1 ellen 6 palmen - duimen 9 strepen.	Aangezigt <i>Rond</i> Voorhoofd <i>ruw</i> Oogen <i>Blauw</i> Neus <i>klein</i> Mond <i>ruw</i> Kin <i>Rond</i> Haar <i>blauw</i> Wenkbrauwen <i>ruw</i> Merkbare teekenen <i>geene</i>
	Extracte afgegeven door den Meester van Heijstek den 14 Feb 1891	

NATIONALE MILITIE.
 PROVINCE ZUID-HOLLAND.
Certificaat.

DE STAATSRaad, GOUVERNEUR VAN DE
 PROVINCE ZUID-HOLLAND,

SIGNALEMENT.
 Lengte, 1 El 6 5/8 Str.
 Aangezigt *blond*
 Voorhoofd *ruw*
 Oogen *blauw*
 Neus *ord.*
 Mond *id.*
 Kin *ronde*
 Haar *lyfbruin*
 Wenkbrauwen *id.*
 Merkbare teekenen —

Handteekening
B. D. O. V.

Geregistreerd N° 1910

verklaart, dat *Bastiaan van der Ven*
 geboren te *Hendrik-Ido-Ambacht* den *10 Augustus 1823*
 van beroep *houwmeester*
 zoon van *Laurens*
 en van *Elisabeth de Kijzer*
 bizins de gemeente van *Zanddijkgravenpolder (6. kanton)*
 voor de Nationale Militie is ingeschreven; dat aan hem, bij de loting,
 is ten deele gevallen het nummer *4*, en dat hij vervolgens,
 door den Militieraad, zitting gehouden hebbende te *Zanddijkgravenpolder*
 uithoofde van *broederdienst* fonaal
 is vrijgesteld.

Gegeven te 's Gravenhage, den *27 April 1844*.
 De Staatsraad, Gouverneur voornoemd,
[Handtekening]

Toelichting 1 Jan Heijstek.
 Op 6 mei 1830 was hij voor vijf jaren als milicien aangesteld. Hij was de verwisselaar van Hendrik Molendijk. Hij deed plaatsvervangende dienst voor Dirk Heijstek uit Rotterdam. Op 16 augustus 1828 nam hij dienst bij de 9e afd. Infanterie. Dit onderdeel werd ingezet tijdens de Belgische opstand in 1830. Mogelijk is Jan Heijstek tijdens één van de veldslagen gewond geraakt. Zeker is dat hij op 21 april 1831 in het ziekenhuis van Breda is overleden.

Toelichting 2 Maarten Heijstek.
 Op 6 mei 1830 werd hij voor vijf jaar aangesteld als milicien. Hij was de verwisselaar van Hendrik Molendijk.

Toelichting 3.
 Een voorbeeld van vrijstelling door broederdienst.